

Михайло Дуда "Громенко", сотник

У ВЕЛИКОМУ РЕЙДІ

Спогади

ЗМІСТ

1. Ранкові постріли.....	2
2. Розплата за грабіж.....	2
3. Повстанський Великдень.....	4
4. Почалися герці	8
5. Зустрічі, наради.....	11
6. Нависають хмари	14
7. Прощання, яке потрясає душу.....	17
8. На спустілій землі	19
9. “Прощання провин” і наша відповідь	23
10. За насущним хлібом.....	28
11. Несподіваний бій.....	33
12. На верхах Бескиду.....	37
13. Так умирають повстанці	41
14. Шукаємо за своїми.....	50
15. Ой, послалась доріженька.....	56
16. Повстанці прощаються з Україною.....	60
17. Перед новими труднощами.....	64
18. Командир Бартель відбився від відділу	67
19. Передчуття здійснилось.....	69
20. Обминаючи застави.....	73
21. Останками зусиль.....	77
22. Кінець епопеї.....	78
Ігор Маршалок Змаг до волі	82
Післяслово	82
Змаг до волі	82
Закерзоння	83
В Німеччині	83

1. Ранкові постріли

Весна 1947 року заповідалася напрочуд гарна. Кожний день приносив з собою більше життя й тепла. Вся природа будилася з зимового сну і одягала на себе нові шати. З кожним днем ставало веселіше.

Селяни почали вже на полях весняні роботи. Їм над головами виспівували жайворонки, захлинаючись від радості. Здавалося, що життя в цих гористих околицях пливе нормальним річищем і що ніхто не заколочує його спокою. Однак, уважніше прислухаючись, можна було вичути навколо якусь непевність. Особливо густі ліси Бірчанщини, які колись ховали в своїх непрохідних просторах стада диких звірів, навівали тепер якесь неясно-тривожне почуття.

Але й тепер з проміння сонця, яке викочувалося з-за гір і кидало велику тінь у долину ріки Сян, раділа пташня безтурботно скачучи по гіллі дерев. Її концерт переривали співи пастушків від сторони срібlistого Сяну.

... «Винесу я йому їсти, чи не скаже мені сісти. . .» — заводив якийсь голосок.

Нараз — гримнули два крісові постріли і гучним ехом ударили об гори. За хвилину знову кілька пострілів.

В селі Поруби помітно великий рух. Жінки з поспіхом ховають постіль, білизну, одягу до заздалегідь приготованих криївок, а чоловіки випроваджують із стаєнь коней і верхи тікають у ліс. Ті, що працювали на полі, випрягають своїх коней і, залишивши плуги й борони, подаються до бору. Дехто виганяє туди з села корови. А в усіх на устах одне і те саме страшне слово: «Поляки!»

З села доносяться крики. Гурма курей пурхнула в глибокий, крутоберегий потік, порослий густими корчами. Повідв'язувані корови, яких не встигли загнати в безпечне місце, позадиравши хвости, самі погнали у ліс, залишивши на полі своїх господинь, які їх підганяли.

Так приблизно виглядала картина, коли на край лісу виїхало двоє озброєних верхівців. Це була кінна стежа УПА. Зупинившись на хвилину, щоб розглядітися, вони потому рванули краєм лісу в напрямі утікаючих селян. Зупинились біля них, перекинулися з ними кількома словами і знову помчали до гори над самим Сяном. Потім знову стали, злізли з коней, які самі зайшли в гущавник, і подалися на шпиль гори, з якої було видно кілька польських сіл, що розтяглися над рікою. Один з них миттю видряпався на дерево і зорив у далековид. Його увагу звернуло село Бара, в якому був помітний рух автомашин і звідки неслись час-до-часу рідкі постріли.

— Це міліція, — буркнув він і зліз з сосни. — Ходи скоро, скажемо людям, хай вертаються до хати, — відповів другий.

По короткому часі селяни йшли вже на свої господарства, а ті, що повтікали з полів, — до своєї роботи.

Стрільці Свірк і Перець, які були в цій стежі, вернулися назад до табору і зголосили про те, що бачили. Після цього вони долучилися до веселого гурту повстанців. Там кухар Редька, усміхнений, немов сходячий місяць, мішав у котлі кашу і тішився з того, що йому вдалося декого обдурити з нагоди першого квітня.

Галас і вибухи здорового вояцького сміху притихли дещо в обідню пору. Тільки стукала часом ложка об їдунку або чулося голосніше сьорбання зупи.

Я саме кінчив читати одержану пошту і, ховаючи записку в кишеню, гукнув до вояцтва: «Хлопці, завтра буде бій!» Як і можна було сподіватися, всі зірвалися з місць і енергійними вигуками виявляли своє задоволення.

2. Розплата за грабїж

Над ранок 2 квітня мій відділ маршував у напрямі села Добра Ш. Стрілецький ряд широко розтягнувся в густому лісі. Було ще досить холодно. Ліси і села були сповиті густим туманом, який закривав усе, що було віддалене більше як на 50 метрів, так що нічого не можна було бачити.

Повстанці тихо перебігли гостинець, на якому ще не було жодного руху. Недалеко від нього спинилися, щоби зробити перший відпочинок. Гущавник охороняв нас від ока евентуальних прохожих, тому даю дозвіл на курення. Дехто простелив на землі палатку і ліг на ній, дехто присів біля куща або дерева і приховував у долонях вогонь цигарки. Інші, зібравшись у малу громадку, заводили пошепки розмову.

— Цікаво, де то нині буде празник і гостина? — питав якийсь повстанець. — Чи в Улючі, чи в Добрій, а чи, може, у Брижаві?

— Не будь, хлопе, цікавий, бо скоро посивієш, — обтяв йому якийсь інший голос. — Прийдеш на місце — побачиш.

Після цього запанувала тиша. Тільки пташня виспівувала на всі лади, збудившись з нічного сну.

— Кінець переви. Маршувати! — подаю наказ. І знову понісся по лісі тихий шум від маршуючого відділу.

Задержуємося на краю лісу в гущавниках. Стараюся щось побачити в далековид, але це мені не вдається, бо вся околиця покрита мряками. Десь з-за гори вистрілило проміння сонця і освітило вершки дерев. Хочу вислати до села Добра Ш. розвідку, але раптом на гостинці між Улючем і Доброю розляглося кілька пострілів з пістолі.

Поволі туман підноситься вгору. Врешті розвиднілося так, що ми можемо бачити гостинець. Першим, що на ньому ми помітили, була частина польського червоного війська приблизно з 150 вояків, яка посувалася до села Улюч. За цією частиною їхали на підводах цивільні поляки, які при появі свого війська звичайно подавались за ним на українські села, щоб могли використати нагоду і пограбувати українське населення. Це були напливові асуспільні елементи, на яких опирався тут польський червоний режим.

Валка грабіжників уже була в Улючі, як туман зовсім розступився. Поміж хатами можна було розпізнати військових і цивільних поляків, що кинулися грабувати. При цьому не обходилося без побоїв. Крики й плачі доносились до самого лісу. Між катованими були не тільки селяни, але і їх жінки. Ми бачили, як цивільні бандити тягнули до своїх возів усе, що під руки попало, також не відмовляючи собі приємности бити населення.

Стрілецтво почало нервуватися. «Друже командир, ходім уже!» — наполягали на мене. Одначе згодитися в цей момент я не міг, бо бандити розбрелися по всьому селу і користі з нашого наскоку було б мало.

Тим часом повернулася з села наша розвідка і привела з собою одного поляка-сексота. Він поінформував нас, що Войско Польске (ВП), разом з цивільними бандитами, мають їхати підводами на присілок Доброї — Добрянку по бараболю. Хоча, щоб осягти Добрянку, нам треба було перекидатися на другий кінець лісу, проте цей присілок для зведення бою був нам догідніший, бо тут могли ми замкнути поляків з усіх боків. Тому негайно перекидаємося всім відділом в належну сторону.

О 11 год. наші зірці повідомляють, що вороже військо і цивільні бандити виїхали вже на підводах з села Улюча і їдуть до села Доброї. На фірманках можна було завважити пограбовані подушки й перини. Частина ще порожніх підвід їде на присілок Добрянку. Незабаром і тут почулися крики й плачі жінок та дітей.

З присілка вийшла ворожа група з 120 вояків і поділилась на дві частини. Одна частина з підводами подалась горбами до присілка Буковина, а друга — до присілка Закутки, де був розташований наш відділ. Задуманий нами плян треба було скоро змінити, бо крім того, що ворог розчленувався на дві групи, він розтягнувся досить широко.

— Булавний Лоза, на заставу! — даю наказ. — Місце застави — на долині в потоці. Як будуть утікати — бий по задах.

Рій щезає в корчах. Відразу ж висилаю третю чоту на дорогу від Брижави, щоб і там мати одну заставу. Перша і друга чоти займають становища і чекають дальших наказів.

Тим часом ворог підходить уже під хати. Нас ділять лише 100 м. Ворожий підстаршина з кулеметною ланкою підсувається на сам край лісу. Решта польського війська входить до хат і «вітає» господарів славетною грубіянською польською лайкою. Деякі підходять ще потоком, безтурботно гуторячи між собою. Наші кулеметники знову почали нервуватись.

— Вогонь! — падає мій наказ, і рівночасно з ним заграли і кулемети. Кілька ворожих вояків повалилося на землю. В ворожих рядах створилося замішання, бо, мабуть, ніхто з них не сподівався такого привіту. Всі кинулися панічно в розтіч, хто куди міг, кидаючи зброю, шапки, плащі. До клекоту кулеметів і автоматів долучилося з нашої сторони гучне: «Слава, вперед!» Вістун Бук перший добігає до вбитого ворожого кулеметника і, вхопивши його кулемет, приклякає і посилає черги по втікаючому ворогові. Наша розстрільна щосили рвонула вперед, наслідуючи полякам на п'яти. Друга ворожа група, побачивши це, залишає вози й коні, а сама в паніці розбігається по полю і втікає, куди очі несуть. — Макаре, бий по них з гранатомета! За кілька секунд на цю групу летіли вже гранатометні стрільня. Перше з них упало на підводі і, розірвавшись на ній, викинуло купу диму, перемішаного з гусячим пір'ям. Пір'я це походило від пограбованих подушок і перин. Воно сипалося на поле, немов сніг.

— Гей, хлопці! Поляки сніг випускають! — вигукнув хтось з вояцтва, викликавши загальний регіт.

Тим часом обидві ворожі групи сполучилися і зайняли оборону на горі. Наша розстрільна зупинилася на коротку хвилину. Прийшла черга на кулемети, які відкрили по поляках барабанний вогонь. Рівночасно стр. Макар почав обстрілювати ворожу лінію з свого крісового гранатомета. І знову наступ. Ворог не витримав. Поспішно залишив свої становища і щез за горою. Напрямо його втечі був село Добра. На полі бою залишилося 9 убитих і 15 поранених, які попали до нас у полон. Наші санітари зробили полоненим перев'язки.

— Нас пендзом под карабінем насі офіцеровсе, — лементуючи, оправдувались поранені. Після короткої вияснювальної розмови їх усіх звільнено.

Роздратоване вояцтво домагалось далі наступати на село. Згідно з нашою політичною лінією на це не можна було погодитися, бо ворог спалив би село і пізніше використав би це в пропаганді проти нас. Тому мій наказ звучав: «Маршувати до лісу!»

Тим часом селяни, побачивши нашу перемогу, господарювали вже біля залишених ворогом возів. Кожний забирав назад своє пограбоване добро і з сльозами в очах дякував повстанцям. Вони не поверталися вже до своїх хат, побоюючись поновного грабежу, а відходили разом з нами до лісу.

В селі Добра ворог почав спішно окопуватися. Зі сторони міста Сянік-Мриглод над'їхало на допомогу чотири авта війська з гарматками, які відразу ж зайняли становища на краю села в нашому напрямі.

На краю лісу відділ задержався на короткий відпочинок. Питаю, чи є якісь утрати між нашими, хто поранений, але санітари весело доповідають, що жодних утрат у нас немає. Тут же розподіляємо здобуту зброю й амуніцію, дехто робить ще виміну; решту я наказую віднести до магазину і заховати.

Веселу гугірку і жарти стрілецтва, які саме почали прибирати на силі, заглушили раптом розриви в лісі гарматних стрілен. Вояки сприйняли це як безсилість ворога і заадресували полякам відповідні епітети. Все таки залишитися в корчах на краю ліса не було доцільно, тому відходимо з цього місця. За кілька хвилин були ми вже в грубому лісі. Тут позапалювали вогні, а кухарі клопоталися варенням чаю для будь-що-будь стомленого дещо відділу.

День пройшов спокійно. Поляки не пробували нас шукати, обмежуючись до рідких пострілів у селі. Над вечір перекидаємося до другого комплексу лісу. На вечерю відходимо до села Ясенова.

3. Повстанський Великдень

Вістка про смерть генерала Сьверчевського, віцеміністра оборони, який загинув на гостинці між Балигородом і Тісною від куль відділу к-ра Хріна 28. 3. 47 року, наелектризувала всю Польщу. Комуністи завели велику жалобу, наказали відправляти Богослужби в церквах усіх віровизнань, а на вулицях всіх польських міст по обідній порі відбувалися всякого роду протестаційні мітинги з прокльонами на адресу УПА. Все військо червоної Польщі на чолі з «маршалком» Жимерським запряглося помститися за смерть свого генерала. З усієї держави стягнуто великі сили на терен Балигорідщини, щоб знищити наші тамошні відділи. В довколишніх гарнізонах нашого терену сила ворожого війська зменшилася. Поважна його сила була перекинута теж у Балигорідщину.

В такій ситуації наблизилися Великодні свята. Передсвяточні дні були спокійні. І ми теж. Хотіли відсвяткувати Великдень спокійно. Інтенданти бігали днями й ночами, щоби все належно підготувати. Вони розвозили муку поміж селян для печення пасок, збирали яйця на крашанки. Інші робили й вудили в лісових колибах ковбаси. Шевці направляли воякам взуття, а кравці й собі взялися за роботу — шили нові убрання або підлатували подерті штани. В наші лісові нетрі загостив о. дек. Н. Користуючись його прибуттям, вояцтво по черзі відбувало великодню сповідь.

А весна набрала вже повного розгору. Ліс оповився зеленню і почав жити своїм буйним життям. Здавалося нам, що і для нас поза лісовим немає іншого життя. Людина зжилася зі своєю долею.

У Великодню п'ятницю весь відділ постив, а також ходив у село до Плащениці. Вояцтво заходило рядком у церкву. Лице кожного зраджувало зворушення. Зворушеними були й селяни. Вони з любов'ю гляділи на кожного з нас, а в декотрих жінок текли по обличчі сльози.

В Великодню суботу була гарна погода. Ми заквартирували на краю лісу, щоби могли бачити, що діється довкруги. Звідси було видно, як селяни крутилися по своїх господарствах, роблячи передсвяточні приготування. З комина кожної хати клубочився дим. По полудні, зібралися групами, жінки понесли святити паску до села Явірника Руського.

Коло 17 год. повернулася з розвідки наша кінна стежа. Вістки, які вона привезла, не були надто потішаючими. Довколишні гарнізони ВП знову поважно поповнилися. Військо їхало з заходу, отже з корінної Польщі. Одна з цих гарні-зонових частин, в силі одного батальйону, заквартирувала вже на присілку Явірника — Присаді. Всі позначки говорили за тим, що поляки не дадуть нам спокійно святкувати. Що ж, доведеться співати «Христос Воскрес» напереміну з клетотінням кулеметів! Вояцтво немов відчуло ситуацію і мимоволі оглядалося на свою зброю, щоби переконатися, чи вона чиста і чи не відмовить послуху в бою. Воно вдоволено переморгувалось, неначе хотіло цим сказати, що готове воювати.

Але й ворог теж не спав. В терені почала діяти його розвідка. З'явилися підозрілі люди, про яких ніхто не знав, звідки вони і чого хочуть.

Перед вечором заглядаю ще раз у теренову карту і розгадую, які пляни могли б мати ворожі частини. Вояцтво, як можна було помітити, з цікавістю приглядалось на почот, немов би хотіло розгадати, що тут плянується.

Смеркало. Останнє соняшне проміння освічувало вершки ялиць, прощаючися з ними до наступного дня. На поляні зібралася чимала група повстанців, які завели великопісну пісню «Страждальна Мати». Спочатку тиха, тужлива мелодія почала чимраз більше могутіти. «Ой Сину, Сину, за яку провину переносиш нині тяженьку годину», — неслися звуки молитви, відбиваючися глухим ехом у гушавинах лісу. Чомусь якраз тепер слова цієї страждальної пісні промовляли найбільше до душі. По її закінченні дехто, зворушений її словами, закурив папіроску. Меланхолійне враження викликала вона і в мене. Пригадалися юні роки, церква повна віруючого народу, очікування величного свята . . .

Звертаюся до свого заступника Лагідного, щоб зарядив збірку відділу. Незабаром черговий підстаршина зголосив, що зібраний відділ готовий до дальших наказів. До виструнчених лав повстанців звертаюся з короткою промовою. Змальовую ситуацію в терені і попереджаю всіх, що, можливо, доведеться нам співати воскресні пісні не під звуки дзвонів, а під регіт наших і

ворожих кулеметів. Закликаю вояків збільшити чуйність і обережність, а в випадку бою дати ворогові відчувати силу повстанської зброї.

У вечірньому присмерку, який оповив повстанський відділ, можна було вичути, що кожний був готовий дорого розплатитись з ворогом за заволодіння святкового настрою. Кожна рука мимоволі стискала сильніше холодну сталь.

— Хлопці, йдемо до села на вечерю. Чейже годиться. Маршувати. Напряма — село Поруби.

В селі було незвичайно весело. Дітвора вибігла назустріч повстанцям і виспівувала різні пісні. З хат, немов з уліїв, повиходили люди і подали нам потрібні відомості. Сказали, що в присілку Присада кватирують поляки. Назвали приблизне їх число. Додали, що ворожі вояки мають тільки легку зброю і що вони нахваляються, що тепер уже виб'ють усіх повстанців.

Вістка про ворожу частину нас не занепокоїла. Вояцтво раділо, що по довшій відсутності було знов у селі, людність якого привітала його незвичайно тепло. Кожний з повстанців мав тут або знайомих, або рідню, а дехто, може, й дівчину. Селяни радісно запрошували вояків до своїх хат». Кожний хотів мати в себе гостей. Всі признавалися, що сподівались нас вітати у себе на свята.

До мене приступила старенька, 85-літня бабуса. Лице її пооране зморшками, нужденне. По ньому котяться струмочками сльози радості. — А де ж мій унук, пане командире? — спитала вона.

Заспокоюю її, що внук її живий і здоровий, а рівночасно висилаю по нього зв'язківця. Внедовзі приходить молодий, стрункий, мов смерека, обсмалений сонцем, 17-літній юнак. Гримнув закаблуками і проказав уживану в таких випадках формулу: «Голошусь на наказ!» Бабуса, побачивши Тараса, приступила до нього. Вигукнувши «О, сину!» — почала обнімати внука, а сльози ще рясніше покотилися по її старечому обличчі. Тарас дістав до 12-ої години відпустку.

Попри святочний настрій села, попри прикрашені хати, вичулося тут приховане пригнічення. Прибрані селяни сумовито зідхали.

Щось не добре буде, — сказав до хор. Соколенка один господар. — Всюди ворожого війська, як комашні. Ой, бережіться, панове! Мабуть, лагодиться на вас наступ. Напевно схочуть віддячитись за Сьверчевського.

— Плювати нам на них, — сказав рішуче хор. Соколенко і почав гладити свою плекану борідку. — Як схочуть з нами дуже воювати, то не відмовимо їхньому бажанню. І так уже чоловік задовго засидівся на місці. Жінки тихо заплакали.

Після вечері стійковий попросив мене вийти з хати на двір. Тут почав зголошувати, що від сторони с. Жогатина, де кватирує ворог, його застави освічують своє передпілля різнобарвними ракетами. Здогадуюсь, що, можливо, ворог уже знає про наше перебування в селі. Наказую, щоб застави підвищили свою чуйність, а також переказую службовому по відділу, щоб командир чоти Іменний вислав стежу в напрямі кватируючого ворога.

Ніч однак пройшла спокійно. Вже ранком, о 6 год. були ми в лісі між селами Воля Володзька — Поруби. Довкруги, в польських селах дзвонили дзвони. Тільки в наших, зрабованих церквах було тихо і сумно. Населення і до церкви боялось іти, щоб по дорозі не зустрінутись з ВП, яке кожного забирало на команду. Там придержаних легітимували, випитували, а при цьому не обходилося без всякого роду знущань.

І цього дня погода себе показала. Коли сонце піднеслось догори і освітило малу поляну в лісі, на ній уже порались інтенданти біля заздалегіть приготованих столів. Службовий рій допомагав їм, кладучи на півколом уставлені столи паски, ковбаси, крашанки тощо. Як уже все було готове, наблизився о. декан Н. і за старим

звичаєм посвятив нашу повстанську паску. Після цього весь відділ засів за столи до спільного свяченого. Дозволяю видати на кожен рій по пляшці горілки.

Святочну тишину, яка звичайно запановує в таких хвилинах, перериває привіт отця декана: «Христос Воскрес!» Він звертається з промовою до повстанців, з'ясовуючи в ній суть сьогоднішнього свята. Зупиняється над його величчю і значенням в українському народі. Згадує про тих, які сьогодні не можуть славити воскреслого Богочоловіка за прабатьківським

звичаєм, про батьків і матерів, про ув'язнених і засланих. .. Врешті висловлює надію, що Всевишній змилюється над долею народу і незабаром дозволить йому в умовах свободи славити Його ім'я.

Десь із глибини душі виринули спогади. Перед очима з'явилась картина давних часів у повній своїй виразності. Палаюча вогнями свічок церква, радісний народ, гудіння дзвонів, мушкетне стріляння молодиків і врешті хорів дівчат, які виводять гагілки. Рідня! Де вона сьогодні? Мабуть, немає поміж нами ні одного, який не згадав би в цю хвилину близьких.

Привітати вояків доводиться і мені. В своїй промові згадую всіх, з якими нам доводилося святкувати за попередніх років, особливо тих, які від нас відійшли. Закликаю вояків ще більше скріпити свої зусилля для виборення правди, до якої прямуємо, щоб не були марними жертви, які вже впали в цьому поході.

В міжчасі приглядався я обличчям бійців і командирів. На кожному з них відбивалось зворушення і туга за чимось, чого не дасться повернути. Час-до-часу спалахували погляди, а сильно стиснуті уста евідчили про завзяття.

Коли я скінчив говорити, неначе на команду, вирвалася з грудей коло 200 людей радісна пісня: «Христос Воскрес ... » Вона дедалі могутніла і неслася лісом на поля, а звідти до осель...

Вояцтво вже з апетитом споживало свячене, як на місце постою відділу почали напливати з довколишніх сіл люди — чоловіки, жінки, дівчата. Їх привів сюди наш спів. Прийшли нас відвідати, побути з нами разом і поділитися враженнями. Дехто мав тут синів, братів або знайомих. Також повідомили нас, що звук наших пісень долинув і до квартируючого за чотири кілометри від нас відділу ВП, вояки якого, всі до одного, повиходили з своїх становищ на досить високий горб і прислухались до наших воскресних пісень.

Гостей приміщено поміж повстанцями біля столів. Здавалося, що одна велика родина засіла до великоднього стола. Іntenдант крутнувся поза корчами, і за кілька хвилин на столах знову появилася всяке їстивне добро. Дозволяю почастивати горівкою також гостей, але вже без участі вояків. Святочний настрій почав підноситись. Прийшла черга і на пор. Зоряна — виховника відділу. Він звернувся до присутніх з глибоко патріотичною промовою, під час якої жінки схлипували, а дядьки сіпали вуса.

Пор. Зорян підготував на це свято виставу, в якій взяли участь повстанці нашого відділу. Вже все було готове, «артисти» гримувались, як на поляну вийшли повстанці — з скрипкою, гармонією, клярнетом і корнетом. Ця «оркестра» заграла мелодію, а дівчата під її супровід почали співати.

В цей момент приступив до мене, низько кланяючись, господар із с. Жогатина, де квартирувало ВП, і попросив мене набік. Тут, неспокійно оглядаючись на всі боки, він почав говорити, що йому вдалося непомітно вирватися з села і проскочити поміж ворожими стійками до нас. І він теж оповів, що всі поляки повиходили на горб Вар'ятку і слухають, як ми співаємо. Дуже це їх дратує, і вони говорять, що треба «банде розпендіць».

— Тому вам кажу, щоби ви добре позирали, — кінчив господар, — а як буде до вас гаде лізти, то добре їм шкрабніть. Їх багато нема — щось коло 350.

Я подякував господареві за новину і запевнив його, що на «гостей» ми чекаємо, нехай приходять. Раджу йому, щоб відійшов звідси, доки його ніхто не зазримить, щоби пізніше не мав яких неприємностей від поляків. Незабаром за дядьком тільки в корчах зашуміло . . .

По полудні, о 3-ій годині від виставленої на краю лісу від с. Ясенева застави прибіг зорець з повідомленням, що ворог у силі одної «компанії», яка нараховує коло 100 вояків, зійшов у присілок Нетребку і досить обережно посувається в нашому напрямі. Цього ми, звичайно, ждали. Насамперед доводиться перепросити наших гостей і запропонувати їм відійти з табору, щоб їм «чого злого не сталося». Радимо їм відходити на другий край лісу, а звідти розійтися по своїх хатах, бо може бути бій.

Жінки з дівчатами скоренько щезли, наче їх тут і не було. За ними, не виявляючи ані крихітки здернування, помаленьку пошкандибили господарів, кланучи в сторону ВП. Мовляв, «гади навіть свята хлопцям не дадуть спокійно пересвяткувати». Декілька дядьків, які пам'ятали ще часи «небіжки Австрії» і за неї

воювали, під впливом святочного настрою залишилися разом з повстанцями.

— Будемо разом воювати, — говорили вони рішуче, — може здобудемо якогось «гвєра».

Тим часом висилаю на підкріплення застави хор. Залізняка. з двома роями, а музикантам і решті повстанців наказую грати і співати на повний голос нашу улюблену пісню:

Йди від мене ти, моя кохана, Зійди з очей, мене не забувай! Я — син лісів, а серце — партизана, На мене жде з перемогою весь край.

За кожним рядком пісня набирала більшого розмаху. Голоси відбивалися луною в лісі, що завмирала десь у далині. В захоплені співом забувалося, що ворог десь близько, що кожної секунди може впасти постріл і не один з тих, які зараз вливають свою душу в слова пісні, може скінчити життя. Ще не докінчили ми співати останнього рядка, як на краю лісу заклекотів наш кулемет. Пісня ввірвалася, наче на команду.

— Ото, замість дзвонів грають кулемети! — вигукнув кулеметник Слива.

Вояцтво преспокійно чекало наказів. Заряджую поготівля 1-ої і 2-ої чоти, передаю над ними команду к-рові Лагідному, а сам беру 4-ий рій 3-ої чоти і з ним, розсипаним у розстрільну, біжу на допомогу нашій заставі. Вже на бігу кричу назад, щоб у таборі співали далі — і за кілька секунд нас уже супроводить нова пісня.

А на краю лісу вже заходились від реготу наші кулемети. їм у відповідь гуркотіло кілька польських. Прискорюємо біг і незабаром зупиняємося вже біля нашої застави. К-р Залізник зголошує, що ворог панічно втікає, залишивши на полі бою трьох убитих. Кількохраних він встиг забрати з собою. З нашої сторони поранено в груди бул. Ворона. Виною в цьому його велика необережність. Він, сам-один, вибіг на чисте поле, бажаючи зловити ворожого вояка живим, але збоку дістав кулю.

Тим часом вояки почали нетерпеливитись.

— Друже командир, атакуймо! Дивіться, як звивають копитами! — намовляли вони мене.

Оглянувши передпілля, яке було вже чисте, як долоня, я заперечив, бо ми могли б мати непотрібні жертви. Бійці рад-не-рад мусіли зі мною погодитися.

Постріли вже цілковито втихли. ВП було далеко. То тут, то там показались групки польських вояків. Вони вертали, немов баби з празника, на місце свого постою. А з нашого табору доносила уже нова пісня, її затягнули, мабуть, з нудьги, очікуючи дальших наказів.

— «Вже вечір вечоріє, повстанське серце б'є». Гармонія і корнет вторували зовсім непогано.

Я підійшов до пораненого, якому санітари давали укол і перев'язали рану. Бул. Ворон був блідий, як стіна, але не стогнав і не нарікав. Побачивши мене, він усміхнувся і сказав:

— Думав завтра котрусь із дівчат піділляти водою, та ось нині поспішився і, замість дівчини, підляв землю своєю кров'ю.

Що я мав йому на це відповісти? Потішив, що рана скоро загоїться, але й нагадав йому мої давні поради, щоби більше уважав на себе.

— Нічого, друже командире! Скоро загоїться, засохне, викупаюся. Треба мені зашити блюзку... — маячив уже поранений.

Внедовзі прибув доктор Шувар. Він оглянув Ворона і посумнів.

— Скоро закінчить життя, — сказав мені тихо. Наказую к-рові Залізникові залишитися з двома роями на заставі, а решті роїв з пораненим — відходити до табору. Його обережно поклали на палатку і почали помалу посуватися на місце святкування. Ввечорі мали відставити його на санітарний пункт. В таборі до бул. Ворона прийшов, дуже засмучений, його рідний брат і припав до нього . . . День клонився до сну. Вже темніло . . .

4. Почалися герці

Пораненого занесено до санітарного бункру, а весь відділ відійшов квартирувати в село П.

Десь відразу ж після вечері відкрила наша застава від с. Я. сильний барабанний вогонь. Це знову напоролось на нас ВП. Щоб не наражувати села на небезпеку, наказую вистрілити білу ракету — знак для застави, щоб відступала. За десять хвилин усі вояки на чолі з бул. Калиною були біля відділу. Відходимо під ліс, у малий присілок того ж села і тут запишаємося до ранку.

Другого дня свят, ранком о год. 4,30 перекидаємося в комплекс Делягівського лісу. Хоч день був і соняшний, все таки тіло проймав холод. Тому заходимо в глибоку яругу і запалюємо бездимні багаття — підкидаємо тільки сухе ріща. Невиспане вояцтво полягало навколо вогнів і смачно досипляло минулу ніч. По всьому лісі кружляли наші стежі.

Десь коло 3-ої год. по полудні почули ми сильну стрілянину в тому місці, де вчора відділ святкував Великдень. Повстанці вже не спали і тому почали кепкувати з ворога.

— Ото, вже червоні ляшки починають на заяців робити облаву, — гомоніли вони. — Може, на вечерю будуть щось мати.

В міжчасі прибув із санітарного пункту зв'язковий і зголосив, що бул. Ворон помер. Смерть дуже доброго і здібного командира роя пригнобила нас усіх, а найбільше — його рідного брата.

Моє прочуття підказувало мені, що ще цього дня будемо на «весіллі». Щоб не бути несподівано заскоченими, переходимо на гору, що була вкрита грубими ялицями. Це давало нам добре закриття перед літаками. З однієї сторони була стрімка скала, з трьох інших — спадиистий терен.

Тому що було ще досить холодно, запалюємо одне велике вогнище, біля якого закріплюємо прохолоде тіло. Інтенданти витягнули з своїх туго напактованих наплечників ковбасу і ділили її на рівні пайки для кожного роя. Загальна веселість переходила вже в гамір, як прибіг наш підслух і зголосив, що до нас підсуваються поляки. Вже досить близько.

— На становища! — негайно даю наказ, і вмить біля вогнища не залишилось нікого. Все стихло, тільки час-до-часу було чути шелест ожини, якою маскували себе наші бійці.

— Підпустити ворога на 10 метрів, — переходить наказ по лінії.

В долині з'явилася ворожа розстрільна. Простір між нами щораз зменшується. Ось уже тільки 20 метрів.

— Налево, налево... — і як додаток лунає брутальна польська лайка.

— Вогонь! — гостро падає наказ з нашої сторони, і разом з ним розітнувся оглушливий клекіт наших кулеметів і автоматів. Кілька ворожих вояків широко розставили руки і, немов підкошена трава, повалились неживі на землю. Кілька тяжко поранених заверещало з болю. Прикладаю до уст свисток і дму в нього — це умовлений знак до атаки. Могутнє «слава!» сколихнуло бором, і повстанці, як леви, рвонулися в наступ. Ще хвилина — і по ворогові лиш у корчах затріщало.

— Стій! Долів! — кричу задиханий, бо вже й сил не стає бігти. — Вертати назад на старі становища! Шкода ганятись і витрачати сили!

Помалу вертаємося назад. По дорозі хтось із вояків знайшов пістоль і шапку ворожого майора. Це дало воякам привід посміятися з «богатуруф». Здорово, мовляв, утікав сердега.

Прибувши на місце, з якого ми починали воювати, ми спинились на відпочинок. Як годиться по добрій роботі, закурюємо цигарку. Тільки санітари ввихаються біля ворожих поранених, обмиваючи і перев'язуючи їм рани. Нашу увагу притягає польський поручник, поранений в живіт. Кілька наших зближається до нього на розмову. Від нього довідуємося все, що нам було потрібне.

— Ми не хочемо з вами воювати, але що ж зробимо, коли нас женуть під пістолями, — бідкався польський старшина. — За те, що вчора повтікали з поля бою, сьогодні не одержали нічого їсти. А що буде за нинішній день, сам не знаю. Від поручника ми дізналися, що в с. Жогатин і присілку було до полудня сьогоднішнього дня 800 чоловік ворожого війська, в тому дві сотні з тяжкими мінометами; решта мала легку автоматичну зброю. Частиною, яка сьогодні була в бою проти нас, командував майор . . .

В лісі вже темніло. «Хлопці», збившись у групи, весело жартували і ділили здобуту зброю. Відходжу трохи набік, щоби спокійно роздумати над наслідками бою і вістками почутими від

ворожого старшини. Безумовно, ворог хоче помститися на нас за свої поразки. Треба буде добре лявірувати, щоб вийти з усієї халепи ціло. Насичення терену значною кількістю ворожих сил віщує нові бої. Може й рішальні на цій землі. . .

— Зробити збірку! — звертаюся до бунч. Соколенка. За кілька хвилин була вона готова. Наказую всім бути якнайбільш обережними і перебувати в повній бойовій готовості, бо в терені є поважна кількість ворога. Він напевно схоче відплатити нам за останні два бої. Зброю належить тримати в зразковій чистоті і не розлучатися з нею ні на хвилину. Кожний має стало перебувати біля свого роя чи частини, до якої належить. Повідомляю, що інтенданти видадуть більшу скількість сухарів і товщу, бо деякий час доведеться нам не заходити до населених пунктів. Крім цього, кожний має поповнити витрачену амуніцію і взяти її ще на запас. Наприкінці питаю, чи має ще хтось які запити; але ніхто не відзивається.

— Маршувати на Волю Володзьку! — і по поляні рознісся тихий шум. До відділу долучались останні стежі і підслухи.

— А що ж зробити з полоненими? — запитав бунч. Соколенко і показав рукою в напрямі віддаленої ялиці, під якою вони сиділи, покулившись.

Ідемо ще до них. Вони не переставали тремтіти за своє життя.

—Ну що, — питаю їх. Як вам подобається наше військово?

—Бардзо ладне, пане довудцо, — відповів один з підстаршин. — Ми гадали, що ви дійсно якась банда, як нам говорили наші політичні офіцери ще в школі у Познані минулого року, але переконались на власні очі, що все це брехня.

Розмову перервали два розриви мінометних стрілен на другому кінці лісу. Після цього затихло. Наші полонені заметушилися, виявляючи цим своє зденервування. Заспокоюємо їх, що ми їм нічого не зробимо і що вони не мають чого боятися, їхнє військо обстрілює ліс на те, щоб нас настрашити. Якщо хочуть, то можуть відійти з нами на край лісу, а якщо ні, то можуть залишитися на місці до завтрішнього ранку, доки їхній «богачер» — майор не прийде шукати шапки та пістолі. Переказуємо майорові, щоб не шукав за своїми речами, бо витратить забагато сил — вони вже є нашими трофеями. Прощаючися з полоненими, кажемо їм вертатися на свою батьківщину і переказати іншим воякам ВП, що УПА не зазіхає на їхню прабатьківську землю, а тільки боронить свою і своє населення перед большевицькими загарбниками. Нехай пам'ятають, що те, що роблять поляки з українським селянином сьогодні, завтра або післязавтра будуть робити з ними большевики.

Полонені слухали все це з розкритими ротами. Робили враження, що не хочуть пропустити ні одного слова. Деяким, які ще не зовсім вірили в своє звільнення, капали з очей сльози. Виховник Зорян залишає їм нашу літературу, писану польською мовою, яку вони зобов'язуються передати своїм товаришам.

Тому, що відділ відійшов уже давно, нам треба було поспішати. Залишаємо ворожих ранених на поляні біля малої ватри, а самі прискорюємо кроку. Уже зовсім потемніло. На хвилинку зупиняємося, щоби поглянути згори на повитий туманом ліс. Було тихо, і наче потепліло. Весняний легіт навівав на душу спокій ...

На краю лісу стояв відділ, чекаючи на нас. Засягнувши розвідку, за годину пізніше ми були вже на квартирах у селі. Всюди вікна були так щільно позаслонювані, що назовні не можна було помітити нічого підозрілого. Господарі жваво вешталися по всяких закамарках, витягаючи з них все те, що протягом дня ховалося від ВП. Газдині забирали від них принесене, поралися біля кухні і вневдовзі поставили на столі повні полумиски. Щойно тоді зайшла довга розмова з господарями. Селянин, у якого зупинився почот, говорив менш-більш так:

Ну й гадалисмо, жи ниська дилегівський ліс перевертатся. Боже, то ся чуд робив — гев. Вийшовим з халупи на двір та й позирам, чи не лізе то де гаде, але постоявим мінуто на дворі та хочу іти до халупи. Думаю — надходить вечір, воно нігде не полізе, бо ся ввечір боїть ходити. Ага. А ту в дилегівський крушильниці як не гаркнит з кулеметів. Йой — думамси — Боже! Але, бігме Боже, зараз гадавим, що наші виграют, бо ми сі так пекний сон снів. Ага. А тут моя стара юж зачинат плакати, а тут вам гад так періщит, аж ся курит, а моя стара малоощо не вмират зі страху з Мариською. Вона би здуріла, якби, не дай Бог, що сталоси з оцим

Борисенком. Воно ся, дурне, залюбило. Не знає, що ниська такий світ, що зараз живеш, а за мінуту юж згниєш. Але по тому всьому щось так заревло і загуло, жи не знам, пане командир, як вам гадати маю. І зараз си подумав — певно наші, бо поляки так не кричат. І помало зачало все втихати. Їсте ту пісню заспівали... Ну, як вона там? Аво, що так співаєте єї, що треба кидати гранати за катами, чи як воно там. І я си подумав, що наші напевно виграли, коли співають. Найгірше боявимсі, щоби наших хлопців бардз вбитих не було. Але, як ви гадаєте, пане командир, що дякувати Богу, ані одного, ну то бардз пекне.

Дальше говорення селянина М. перебила його жінка:

«Дай но ти, старий людям відпочити!» Не забула додати, що він її такою балачкою страхає і хоче до плачу довести. Але розмова таки продовжувалась. Ми заторкнули нову чутку про те, що має бути нове виселення українського населення за лінією Керзона, цим разом уже загальне. Селяни цього дуже боялися і на саму згадку постогнували, немов би їм хотіли забрати все найдорожче, що вони на цьому світі посідають.

Наша розмова велася ще досить довго. Потім зголосився службовий підстаршина по відділу і питав за дальшими наказами. Подавши йому пошепки потрібні вказівки, я повернувся до товариства, але всі лагодилися вже до снання...

5. Зустрічі, наради...

Наступного дня вранці, о 5 годині відділ відмаршував у комплекси Борівницьких і Грушівських лісів. Повстанці чулись добре, весело гуторили і розповідали один одному про всякі новини, роздобуті цієї ночі в селі.

Заквартирували на догідному для оборони місці. Ранок, як звичайно в цю пору, був досить холодний, тому запалюємо бездимні вогнища, щоби погрітися. З вогнем треба бути обережним, бо над Делягівським лісом, де вчора був бій, кружляє два ворожі літаки, а простір, який ділить цей ліс від нашого, по повітряній лінії виносить ледве 2,5 км. Коли ранній туман піднісся догори, наші зірці, які були приміщені на найвищих смереках, повідомили, що весь Делягівський ліс оточило вороже військо силою десь понад 1000 вояків. Наші стежі почали працювати дужче. Повстанці, сидячи в таборі, далі не переставали жартувати . . .

День пройшов спокійно. Перед вечором дістаємо від розвідки відомості, що ВП перевело досить солідну облаву, але безуспішно, коли не рахувати їхніх пораних, яких ми залишили, а вони тепер віднайшли. Крім цього, довідуємося, що ворожа частина збільшилася до 1 500 вояків.

На основі даних розвідки припускаємо, що завтра ворог робитиме облаву на обидва комплекси лісів. Нам треба відбитися від цього терену, щоб не попасти в халепу. На вечерю відходимо вже до с. Грушівки. Тут, по вечері наша розвідка донесла, що і в с. Улюч заквартирувало 150 польських вояків Половина з них відійшла в ліс на гостинець Борівниця — Улюч, очевидно, на засідку. Там вони нічого «вполювати» не могли, хіба що якогось нашого зв'язкового, що міг би пройти там удень. Для всіх командирів підвідділів даю наказ, що о 4 год. ранком має бути відмарш.

Поважна кількість у терені ворожих вояків не робила на населення особливого враження. Воно вже звикло протягом чотирьох років до всього. На власній шкурі переносило терор, побої, знущання і негідне людини трактування з боку ворогів. Здавалося, селяни взагалі не думали про себе, а турбувалися тільки нами. Так і тепер 80-літний сивоволосий дідусь Н., зустрівшись з нами, говорив:

— Ай, уважайте хлопці, щоб де на засідку не попасти. Бо вже в лісі, то я знаю, що собі дасте з ними раду, скільки їх там і не було б . . . І звідки то те гаддя назлазилося ? . . .

Господині цілу ніч не спали. Вони знали, що «хлопці» раненько відходять і не хотіли їх відпускати голодними. Кожна, по своїй спроможності, лагодила для них, що лиш могла: яйця,

масло, хліб, каву, сало. А при нашому відході не забули нагадувати, щоби «хлопці» добре стереглися і «позирали на тото гаде». Декотрі втирали запасками сльози. . .

Стрілецьким рядом відділ рушив у дорогу. Гостинець будемо переходити між лісом і селом, на віддалі 300 м. від засідки ВП. Припускаю, що ворог найменше буде сподіватися, щоб ми переходили чистим полем. Все таки наказую якнайбільшу обережність і подаю збірний пункт на висоті 427, біля с. Добра. Третя чота під командою Залізняка дістає завдання охороняти перемарш, і тому вона першою підходить до гостинця і займає становища. За нею подалися інші чоти. Перед самою дорогою відділ спиняється, бо з села Улюча доносяться голоси ворожих вояків. Але по короткому часі устійнюємо, що це, мабуть, кухарі, які готують сніданок, бо вітер завіває до нас дим. Тому рушаємо далі, поміж розміщеними по обох боках заставами. Перейшовши на другу сторону гостинця, стягаємо застави і мандруємо до заздалегідь визначеного місця в лісі, між: селами Добра і Брижава. За годину пізніше добиваємось туди без будь-яких пригод і затаборюємо.

День був соняшний і привітний. Над обома лісами, в яких ми квартирували останніми днями, кружляли польські легкі бомбовики і час-від-часу кидали бомби та обстрілювали ліс з важкокаліберних кулеметів. Ми протягом цілого дня вилежувалися на сонці і спали; лише деколи той чи той вояк підводився і, потягаючися, кепкував собі з ВП, що воно безуспішно веде облогу.

Ввечері заходимо до с. Д. на вечерю. Вояки, які походили з цього села і були в нашому відділі, дістали відпустку на час перебування відділу в селі.

Чутки про виселення українців з Закерзоння ставали чим раз упертішими і гучнішими. Ішли вони в народі з уст до уст, а коли ми прибували до сіл, нам скаржились або просили поради. ВП нахвалялося, що повикидає всіх і що залишаться тут тільки пусті терени. Щойно тоді всі повстанці будуть змушені прийти до них з лісу, бо інакше «поздыхають з голоду». Хоч поляки бувають чванькуваті, проте таких поголосок не можна було легковажити і треба було серйозно продумати ситуацію, коли б такі погрози були здійснені.

Після вечері скликаю всіх старшин відділу на відправу. На ній розглядаємо всі ці справи в подробицях. На тлі світових подій всебічно обмірковуємо можливості нашої боротьби, а передусім її вигляди на Закерзонні. Дискусія тривала до пізньої ночі. Тому що ми вже довгий час не мали жодних інструкцій «згори», рішаємо вислати ввечері наступного дня зв'язкових до к-ра Байди, щоб він дав відповідні інструкції чи накази. Якщо маємо розгортати якусь акцію, то нехай вона буде в пляні всієї нашої боротьби на Закерзонні. Наостанку я дав ще різні накази внутрішнього характеру і призначив відмарш на 5 год. ранку.

Раненько заходимо до близького лісу і заквартируємо на порослій старезними дубами і ялицями горі. Це було 16 квітня. Хоч погода була, може, краща, як за попередніх днів, проте в атмосфері вичувалася якась непевність. Весна ішла розгонистим походом, ваблячи своїм чаром, ніжними подувами теплих вітрів і щебетанням птиці, але вона була не така, як попередні. Душа кожного повстанця передчувала щось недобре. Повстанські «ворожбити» пояснювали сні, які снилися воякам, і провіщали далеку-далеку дорогу. Тоді ще ніхто не припускав, якою мала бути та дорога і як далеко вона поведе.

В таборі було вже по обіді, як прибула з села розвідка і донесла, що до містечка Бірчі приїхала ворожа частина силою до 1000 вояків.

— Будуть бльокувати села, — довідавшись про це, заговорив д-р Шувар, — якби хоч для пораних постаратися більше нафти, а всього іншого вистачить їм навіть на вісім тижнів.

— Не турбуйтеся, друже докторе! — заспокоїв його к-р Лагідний. — Нафта і все інше, потрібне для пораних, є в доброму місці, відразу ж біля криївки санітарного пункту. Санітарна обслуга про все знає, так що з цією справою все в порядку.

— Алярм! На становища! — пролунав раптом наказ. Все, що було, кинулось на заздалегідь призначені місця і прикипіло до землі. Кулеметники спішно маскувались, а амуніційні з поспіхом витягали з торб стрічки і диски з набоями. Ніхто не знав, що властиво сталося, але виконував наказ так, немов би зараз мали заграли кулемети і вся інша зброя. Тим часом

прибігла одна з наших стеж і зголосила, що від сторони Кузьминського лісу підсувається ворожа стежа.

Наказую ще раз перевірити, бо не хочеться вірити, щоб це було ВП. Це радше могли б бути якісь наші повстанці. Доручаю к-рові Лагідному взяти кілька осіб з ПЖ (польової жандармерії) і обережно вислідити, хто це міг би бути. Незабаром Лагідний щез у кущах з кількома «пежаками».

І дійсно за кілька хвилин було вже чути веселий голос Лагідного, який повертався разом з к-рами Бурлакою і Крилачем. І ми весело здоровкаємося з гістьми, сильно потискаючи їх правиці.

— Ото, Громенку! Як бачу, пане-брате, ти мав на увазі привітати нас своїми «папахами», — жартував к-р Бурлака. Він був обсмалений, як циганчук. Своєю стрункою постаттю він подобав тепер на якогось степовика.

— Ну, що ж., — відповідаю йому. — Тепер годі розпізнати здалека, хто наш, повстанець, а хто ворог. Всі ми однаково умундировані. Не знаєш клички, — пропав. «Шарахнув» — і все. Тільки вічна пам'ять по тобі зостанеться.

З прибулими гістьми ми вже давно бачилися. За цей час стільки всього змінилося. Проведено багато боїв, відбулося багато пригод як в одних, так і в ругих. Було про що поговорити.

Питаю обох командирів, чи вони прибули з своїми відділами.

— Ну, певно, — відповів гордо к-р Крилач. — От, перша кляса! — затер руки бунч. Соколенко. — Нехай тепер ВП спробує сюди загостити! Будуть знову шапки губити!

Присідаємо на розстелені палатки і частуємо гостей святочною ковбасою та паскою. З розмови довідуємося, що тоді, коли наша сотня мала бій в Делягівському лісі, оба відділи, Бурлаки і Крилача, перебували в Жогатинському лісі і хотіли з нами зв'язатися.

— Але з огляду на таку поважну кількість ВП, яке ще ввечері того самого дня дістало нове підсилення, я припускав, що ти перекинешся в той комплекс лісу, де ми тепер є, — кінчив к-р Бурлака. — Тому я вже два дні чекав на тебе.

В цей час прибули два відділи. Вояцтво почало щиро вітатися. Повстанці нашого відділу взяли частувати товаришів з інших відділів, бо ані відділ к-ра Бурлаки, ані відділ к-ра Крилача не мали таких свят, як ми. Їм перешкодив ворог.

Ми, три командири відділів, курінний лікар д-р Шувар і дентист куреня д-р Зубченко, відходимо до зваленої бурею ялиці і, примістившись на ній, розгортаємо теренові карти і студіюємо їх. Спільно обговорюємо наше становище і придумуємо способи протидії ворожим акціям. Згодом долучаються до нашого товариства інші старшини. Кожний подає на розгляд якусь проблему, і над нею розгортається дискусія. Не зчулися, як сонце схилилося до заходу.

Тим часом вояцтво зібралося на невеличкій поляні і пів-голосом наспівувало якусь пісню.

— Треба сказати — нехай щось «гахнуть» — запропонував своїм громовим голосом д-р Шувар, особливий любитель пісні і знаменитий бас. — І так уже сьогодні покинемо цей ліс.

— Що ж, пане-брате, я за цим.

— Хай буде! Хай трохи покажуться червоні ляшки! — притакували з черги командири.

А повстанцям не треба було двічі про це говорити. Отримавши дозвіл, усі три відділи збилися густіше і хвилинку порадившись, заспівали на повні груди: «Що то за прапор лопотить на вітрі під горою...» Могутній мотив нісся далеко-далеко. Приміщені на деревах зірці подали, що з сіл Брижава, Добрянки і Ляхова повиходили селяни і слухають. І тоді ще раз могутньо залунало: «А місяць стелить їм дорогу, співає з ними ліс і гай».

— Приготування до відмаршу! — впав наказ по закінченні пісні, і повстанці заворушились, немов муравлище. Тихо, без зайвого гамору, збирали свій виряд і приєднувались до своїх роїв чи чот.

Наш і к-ра Бурлаки відділи відійшли на вечерю до села Ліщавка, а відділ к-ра Крилача — на присілок Кам'янки.

О 4 годині ранку всі три відділи зійшлися на шосі, на половині дороги між Кузьминою і Ліщавою Горішньою. Звідси всі ми подалися до комплексу лісів між сс. Лімна, Крайна,

Трійця. Тут ми мали сполучитися з відділом к-ра Ластівки ;і командиром нашого куреня Байдою.

В усіх довколишніх селах: Тростянець, Розтока, Грозьова, Горішня Ямна, Риботичі та інших квартирувало ВП, по 200-500 вояків у кожному селі. Бльокада терену ставала з кожним днем тісніша.

Розташувались в маленькому ліску над с. Ліщава Горішня, просиджуємо в ньому спокійно цілий день. Ввечері «розходимося по селах. Ми здержуємося в с. Лімна на вечерю, а к-ри Бурлака і Криlach відходять із своїми відділами до Долішньої Грозьови. Крім цього, к-р Бурлака перебрав на себе завдання пов'язатися з відділом к-ра Ластівки.

І дійсно, наступного дня ранком, згідно з попереднім договоренням, усі чотири відділи були вже в лісі над сс. Трійця і Крайна. З відділом к-ра Ластівки прибув наш курінний, к-р Байда і члени надрайонового проводу ОУН. Таким чином усі відділи нашого оперативного терену були разом. Відразу ж по прибутті на місце всі старшини і теренові провідники подалися на спільну нараду.

Вояцтво чулося в своєму «сосі». «Тож нас тепер сила! Хай би не спробували тепер поляки на нас напасти!» «Котрийсь заговорив, що йому вже «папах» розкалібрувалась, а правий черевик треба до музею віддати. Йому на відповідь хтось виклав і свої «потреби». Деякі чистили зброю, сподіваючися, що введовзі, мабуть, доведеться випробувати її, чи не застоялась. Інші направляли чоботи, латали штани, сорочки, дехто могутньо хропів, розтягнувшись під деревом, а ще дехто скинув з себе сорочку і робив з неї «млинок» над вогнищем. Наблизившись до цих останніх, можна було б почути, як тріскали злітаючі з сорочок воші.

Коли сонце піднеслося до полудня і почало пригрівати досить добре, кухарі винесли з глибокого потоку зварений обід. Запах зупи рознісся на цілий ліс. Потім кожний вояк підходив за чергою з своєю їдункою до кухаря і одержував їжу, яку собі бажав: «Давай, брате, зверху масного, а зі споду густого.» З виповненою їдункою вояки сідали: хто на пенёк, хто просто під деревом — і смачно сьорбали зупу.

А на недалекому горбочку все ще сиділа громада старшин і теренових провідників, завзято обговорюючи всі справи. Про політичне становище в світі інформував пров. Тарас, про терор ВП і УБП (Ужонд Безпеченьства Публічного) і нашу реакцію на нього говорив пров. П. К-р Байда з'ясовував усі військові справи, а також накреслював завдання організаційного, тактично-бойового і постачального характеру. Наприкінці пров. Г. схарактеризував нашу позицію в боротьбі за УССД, повідомив про пляни ворожої верхівки і вказав на новий етап виселення українців Закерзоння, який вкортці наступить. Після цього командири відділів по черзі звітували про свої бої з ворогом і говорили про інші, зв'язані з повстанськими відділами, справи. На цьому відправа скінчилася. Командирам відділів було сказано не зводити покищо зачіпних боїв, а закидати ворожі війська літературою і летючками. Кожний відділ мав відійти назад на свій оперативний терен і на ньому залишатися, доки це буде можливе, і очікувати дальших наказів.

Ввечері всі командири сердечно розпрощались, і кожний відійшов із своїми повстанцями в указаному напрямі. До нашого відділу прилучився к-р Байда, курінний капелян о. Кадило і курінний дентист д-р Зубченко, а з ними і весь почот курінного штабу. З цього ми були дуже раді.

6. Нависають хмари

Цілу ніч, аж до білого дня, відділ знаходився в марші. На день заквартируємо в лісі біля сіл Котів і Рудава, а ввечері сходимо в с. Ясенів на вечерю. Населення тут уже заскучало за нами і було врадуване при нашій появі незвичайно. Довідуємося про різні новини з цієї околиці, зокрема про подробиці після бою в Делягівському лісі. Отже наступного дня по бою,

від самого ранку, ліс був оточений ВП. Ходили поляки по лісі до 3 години по полудні. Там відшукали своїх ранених. Один з них уже помер, а решта далі сиділа при вогні. Дуже хвалили повстанців.

— Вони є спритні вояки, — говорили вони. — Ми їм ніколи не дорівняємо, хоч воюємо з ними великою масою.

Частині майора, який загубив шапку і пістолю, протягом трьох днів не дали нічого їсти, крім кави.

Перед вечором 23 квітня прибула з терену наша розвідка і зголосила, що до с. Добра Ш. приїхало з Сянока 600 вояків ВП, до Улюча — 450, Брижави — 350, Добрянки — 200, Крецова-Крецівської Волі — 600 і П'яtkової — 200. Крім цього, в Жогатині, Присаді і Руському Явірнику стоїть частина ВП в складі 1 500 вояків, а завтра вранці мають прибути відділи ще до сіл Гути, Ясенова, Порубів, Володжа і Селиськ. Над нами кружляли вже ворожі літаки, хоч досить високо.

Ситуація ставала для нас цілковито несприятливою. Розстеливши карти, вивчаємо з к-ром Байдою можливості лявірування. Узглядивши всі за і проти, устійнюємо, що, коли не хочемо мати непотрібні жертви, мусимо вибратися з цього терену і перейти на польський. Щоби не заходити до сіл, треба буде взяти з собою запас харчів. Кличу бунч. Соколенка і наказую, щоб сотенний інтендант видав бійцям заховані в криївці сухарі і видобув бочку м'яса. Вечерю будемо варити в лісі, а до с. Гута вишлемо рій, щоб він назбирав потрібну кількість печеного хліба. До 10 години цей рій мав повернутися.

Після вечері роблю збірку відділу. Коротко з'ясовую воякам, що ворог буде ब्लюкувати села, що в терені діяння нашого відділу нараховується ціла дивізія противника і що через це нам треба буде пробратися через Сян на польські терени. Там мусимо бути дуже уважні, щоб нічим не викрити себе. Особливий натиск роблю на конспірацію і скріплення чуйности.

З села повернувся рій з хлібом. Вояки були сильно стомлені, бо принесли понад сотню бохонців хліба. Коли розділювано принесене між вояків, а змучені відпочивали, ройовий Рубач розповів про те, що чув у селі. Найцікавішим було те, що цивільні поляки з польських сіл переказували нам, повстанцям, щоб ми протягом кількох днів були дуже обережними, доки не минуть облави, які заповідаються на широку скалю.

Відділ прибув над ріку Сян вночі. Місяць зійшов уже високо і освітив усю долину. Ріка, срібно виблискуючи, гадюкою вилася по долині. Насамперед вибравши добре місце для переходу, вояцтво роззулось і, підкасавши штани вище колін, коло 3 години ранку почало переправлятися стрілецьким рядом на другу сторону ріки. Хворих на ноги, особливо тих, які мали чиряки, перевезено на конях, що були при нашому відділі нерозлучними товаришами.

24 квітня заквартируємо в лісі, оточеному кільцем польських бандитських сіл: Вара, Невістка, Кремінна, Казимирівка та інші. Колись це були українські села. Сьогодні в них господарювали поляки. Половину українців вимордували польські банди, спеціально зорганізовані урядом безпеки, частину вивезли большевики в 1945 р. до УССР, а мала горстка втекла на українські села по цей бік Сяну, бо там уже діяла УПА і давала потрібну охорону.

В згаданому лісі відділ спокійно пересидів до 27 квітня. Саме цього дня щось незвичайно часто почали курсувати літаки на лінії Перемишль-Динів-Сянік. З них хмарами летіли летючки і падали на українські села. Трохи порадившись, рішаємо перекинутись назад у наші ліси. Припускаємо, що ворог перевірів уже всі ліси і тепер сидить на селах.

Ввечері підходимо на край лісу в тому місці, де круто завертає ріка Сян. Через неї негайно переправляється розвідка і підсувається до с. Воложа. По короткому часі вона повертається і доносить, що в селі ворожого війська нема. Переходимо ріку всім відділом і йдемо в село на вечерю.

В селі рух. Жінки голосять, а дядьки похнюпились і тільки постогнують. Показують нам летючки, що їх скидали лікати. В них говорилося таке: польський уряд повідомляє, що він переводить переселення українського населення, яке вже довгий час страждає від терору лісових банд УПА. Уряд Польщі співчуває українському населенню і бере його під свою охорону і опіку, завдяки чому воно уникне надалі всіляких репресій і терору банд УПА. Уряд

такий добрий та ласкавий, що забирає все населення в Східню Прусію, де воно буде собі спокійно жжити і працювати. Наприкінці в летючці було звернення до повстанців, щоб вони складали зброю і голосилися до штабу дивізії ВП. Всі, за виїмком командирів, будуть помилені і кара буде дарована. Летючка була писана українською і польською мовами.

Читаємо ще раз і з дива не можемо вийти, бо безличність ворога досягла вершка. Ще кілька місяців тому, перед виборами, виписувано подібне до польських підпільних рухів — АК, ВіН та інших. Тоді говорилося, що все польське підпілля матиме амністію, всім дарується кара і що тільки «бандам УПА» нема і не буде ніякої пощади. Сьогодні, коли польське підпілля вже зазнало гіркої розчарування, вони увихаються коло нас і «дарують провини». . . Цим разом ворог помилився в своїх розрахунках, бо український повстанець не брав до рук зброї на те, щоб пізніше ганебно капітулювати перед ворогом.

Новини, які до нас наспіли, і зміст летючок був темою наших нарад з к-ром Байдою протягом майже цілої ночі. Над досвітком вирушаємо до лісу між селами Воля Володзька і Грушівка. Нам, командирам, цікаво було дізнатися про настрій вояцтва, з якого кожний уже знав або й читав скинені летючки. Але ніхто не міг би дошукатися у них навіть найменшої зневіри або заламання. Що вони? На те є командири, щоб рішати.

Коли вже сонце піднеслось догори, кладемося з к-ром Байдою досипляти минулу ніч. Перед сном він висловив ще думку, що треба буде сьогодні вислати зв'язкових "догори" по нові накази. Стаємо на тому, що вони відійдуть ввечері.

По полудні вернулася від сторони с. Грушівки наша стежа і зголосила, що стрінула з цього села дядька, який сам утік до лісу. Він розказував, що сьогодні раненько ВП оточило села Улюч, Грушівку та Яблоницю і повикидало всіх мешканців з хат, хто в чому був. Потім повкидали всіх на вози, які привезли з собою, і під охороною вивезли в напрямі Сянока. Хто ставив якийнебудь спротив, того тяжко били, навіть до непритомности, і також забрали з собою. В порожніх селах заквартирувало військо, яке має, правдоподібно, виловлювати тих, які повтікали, і відставляти їх до вивезених.

Ці вістки нас заскочили, бо ніхто навіть припускати не міг, що виселення набере такої форми. К-р Байда наказує негайно вислати зв'язкових, і вони зараз же відходять.

Уже присмерком висилаю до с. Грушівки стежу. По якомусь часі доноситься до нас з сторони села стрілянина, а потім повертається і сама стежа. Вона наткнулася на ворожу заставу, вступила в коротку перестрілку з нею і відступила. На щастя, жодних жертв не було.

Тим часом повернулись інші стежі, завданням яких було перевірити терен у різних напрямках. Одна за одною зголошували вони, що всі села, які дотепер були вільні, зайняли ворожі війська. Крім цього, вже цілковито забльокований Делягівський ліс, а Борівницький і Грушівський ліси починають бльокувати.

Ситуація починала бути грізною. Тоді як кухарі безтурботно варили в глибокій ярузі вечерю, а вояки відділу, порозлягавшись на землі, покурювали і тихо розмовляли між собою, ми обмірковуємо з к-ром Байдою біля маленького вогнища наше становище. Розглядаючи карту терену, доходимо до висновку, що найкраще буде нам перекинутися до Кузьминського лісу, бо тут знаходиться заповажна сила ворога. Майже з певністю можна було сказати, що завтрішнього дня буде тут облава; тому нам треба було бути якнайбільш обережними.

Подали вечерю. Пшоняну кашу з м'ясом. Вояцтво заворушилось. Попоївши, вирушаємо в дорогу. Скріплюємо забезпечення маршу і посуваємося берегом Борівницького лісу, а потім переходимо в Брижівський ліс. Місяць світив яскраво, і було видно, як вдень. На краях лісу видніли свіжо викопані окопи.

— Це підготовка до облав, — сказав хтось із старшин. Припускаємо, що між Брижавою, Буковиною і Ляхавою може бути ворожа засідка, тому обминаємо цей підозрілий терен кружною дорогою. Вже над ранок приходимо під присілок Ропи. Тому що боюся надто виснажувати вояцтво, ми зупиняємося на квартирування в маленькому ліску.

День пройшов спокійно. Село Добрянка було вільне від ворога, і я рішаюся зайти туди на вечерю. Тут зустріли нас пригноблені селяни. Завтра вранці мають бути повідомлені про час свого від'їзду. Це вперше зустрічаємось ми з таким явищем: щоб селян повідомлювано про

виїзд. Звичайно цього не було. Селяни журились нашою долею і плакали, як малі діти. Зжилися з повстанцями, неначе з рідними. В завзятій і нерівній боротьбі ці висунені далеко на захід українські селяни ділили з повстанцями долю і недолю. Не один з них зазнав знущань за те тільки, що переночував або нагодував виснаженого повстанця. Проте ніхто з них не заламливався. Навпаки — такими методами ворог тільки зміцняв ненависть до себе.

Слухаючи жалі селян, нам довелося пережити сильну внутрішню боротьбу, їхні болі були нашими болями, їхнє горе було нашим горем. Хотілося чимось розважити цих бідних людей, чимось потішити, але мова фактів була сильнішою за наші слова.

Над ранок зазнаємо ще одного розчарування. Повернулись наші зв'язкові, які мали принести накази і інструкції згори. Вони прийшли з нічим, бо зв'язок був перерваний. Всюди — велике насичення польським військом, яке починає вже квартирувати і в лісах. По дорозі вони стрінули боївку Орлика і від неї довідались, що в усій нашій окрузі має бути 75 тисяч ВП, тобто ціла армія ген. Сьверчевського.

З боєм серця прощаємося з селянами. Вони кидаються нам в обійми, розцілюються з кожним повстанцем і з сльозами в очах провожають нас у незнану дорогу . . .

Коли ми наблизились до гори 671 біля с. Ляхава, наше чоловіче забезпечення дістало з флангу густий вогонь.

— На становища! — падає команда, і все блискавично залягло.

— Розстрільна вліво і вправо!

Кілька секунд пізніше всі чоти були вже готові до бою. Наказую не стріляти. В міжчасі долучилися до відділу чолові розшуки і зголосили, що це, здається, ворожа застава. Вони були дуже близько від неї, але полякам, мабуть, затявся кулемет, бо стріляли тільки з автоматів.

В цю мить відізався і ворожий кулемет. Били з самих запальних і розривних куль. Приглядаюся з-за дерева в далековид і бачу, що ворог приміщений в окопах. Крім цього, до нього поспішає підсилення. Дивлюся на годинник і . . . роблю великі очі. Ще нема 6-ої, отже як довго ще до вечора! З ворожої сторони почало вже грати більше кулеметів.

— Іменний! — гукаю до чотового. — Своєю чотою ви охороняєте наш відступ.

Друга чота відкрила вогонь. Ворог відразу змовк. Мабуть, думав, що ми готуємося до наступу. Використовуємо цей момент і, зсунувшись у глибокий потік, якийсь час біжимо ним, а потім скручуємо направо і переходимо в комплекс Кузь-минського лісу.

Сонце вже добре пригрівало, коли весь відділ, не зазнавши жадних утрат і зайнявши вигідні для оборони становища, заквартирував у лісі. Коло 4 години по полудні повернулася стежа, яка вела розвідку біля присілка Кам'янки, і зголосила, що села Добрянкa і Кам'янки вже вивезені.

Ввечері відходить нова група вояків для налагодження зв'язку з вищим командуванням. Скоро варимо вечерю, бо будемо відходити. Ворог робить обкруження лісу між селами Добрянкa, Ляхава, Креців, Кузьмина і Ліщавка.

Коло 23 години, користаючи з хмарної ночі, непомітно дістаємося на чисті поля, а звідси добиваємося в другий комплекс лісу між селами Котів— Рудавка— Липа— Жогатин. Ці села були вже пусті.

7. Прощання, яке потрясає душу

2 травня відділ знову перейшов у Борівницький ліс. Над вечір підсувається непомітно до с. Ясенова наша стежа. Вона наладне з селянами зв'язок, і вони обіцяють винести в ліс вечерю. До села зайти всім відділом не можна, бо ним раз-у-раз переїжджають ворожі війська.

Вечір. Довкруги панує напружена тишина. На небо викотився срібlistий місяць і своїм світлом прояснив трохи землю. Недалеко почали змагатися соловейки, а їм у відповідь з річок і ставів відізналося рохкання жаб.

Повстанський відділ вийшов на край лісу і розташувався на невеликій віддалі від села. Незабаром почали надходити селяни — чоловіки, жінки і дівчата. В кошиках і клунках вони принесли вечерю.

Командний склад відділу обступили дядьки і почали виливати своє горе.

— Що ж ви тепер будете їсти? — говорили вони крізь сльози. — Прокляті комуністи викидають нас з рідних земель, з-під рідної стріхи в багністі Пруси загинати. Ох, щоб не жінка та діти — плював би на всьо!

В іншому місці, обступивши знайомих і рідних, ридали жінки:

— Хто ж вам білля випере, нагодує, позашиває? Цей плач і ридання рвали за серце. Дехто з вояків нервово ходив по поляні, інші сумовито думали.

— Завтра виїжджаємо вже всі, — продовжували селяни. — Наше село і Володж — останні.

Нам не залишалось нічого іншого, як тільки потішати селян, що все таки прийдуть часи, коли вони повернуться назад на свою землю і зможуть на ній жити вільним життям. Закликати їх до активного спротиву ми не могли, бо це означало б призначити їх на очевидну загибель. В ворожих наказах і летючках говорилося, що хто з населення буде ставити при виїзді спротив, того трактуватимуть як вояка УПА. Цей виїзд вже не був як попередні, а відбувався при допомозі зібраної з усієї держави військової сили, перед якою

і ми не могли б встоятись у відкритім бою, бо це означало би рішитися на нові Крути або Базар. Але нашою метою не було прикрашати Україну самими тільки цвинтарищами.

— Так судилося, — говорив до зібраних селян к-р Байда. — Ница Москва бачить, що не дасть нам ради, і тому взялася при допомозі найпідліших метод відірвати вас, дорогих нам, від нас, щоб ви не подавали нам своєї допомі. Але це їй і так не допоможе, бо поки зброя в руках українського повстанця, то ще не вмерла Україна-Мати.

— Ой так, так, — перервав сивоволосий дідусь В., який, може, востаннє прийшов попрощатися з своїм самотнім внуком. — Не знаю, що я дав би, коли б мені повернулися мої молоді літа. Колись, за небіжки Австрії, мене Бог-зна куди носило. В Румунії бував і над П'явою чотири рази в штурмі був, хоч мені не належалося уже на фронті бути. Але воював. А тепер своїм нічим не прислужу.

Осторонь заливалися сльозами дівчата. Чи побачать вони ще коли веселий усміх на засмаленому лиці, бадьорий погляд, автомат у руках повстанця, перевішену на плечі стрічку з набоями, чи почують бадьору повстанську пісню . . .

— Не бійтеся, тітко! — розгярячився в одному гурті молоденький стрілець. — Про нас не турбуйтеся! Як тут нічого не останеться, то ми придемо до вас. До Варшави все спалимо, будемо стріляти, куди попаде, за наше вимордуване і спалене село.

А тоді повернемося назад. Не бійтеся, наш командир знає, що має робити! Не знаю, роздумував він над тим, що говорив?. . Надійшла пора прощатися. Мені, як командирові відділу, треба було попрощатися з селянами від нас усіх. При сьйві місяця, в тінях ялиць я говорив до дорогих нам батьків і матерів, які для нас нічого не жаліли, які віддавали нам найдорожче — синів і дочок і терпіли в ім'я єдиної мети — в ім'я УССД. Я говорив, що є чорним злочином викидати з прадідівської землі тих, які на ній виростили, з якою їх в'яже історія, традиція, з якою їх в'яжуть могили предків. Мою мову переривало розпачливе ридання жінок та дівчат і глухе зідхання чоловіків. А я говорив далі. Говорив про те, що завтра наші рідні околиці стануть пустою і будуть тужити за своїми господарями. Говорив про нашу боротьбу по цей і той бік так званої лінії Керзона, про долю українського народу, про голод і злидні в «раю». Вказував, що єдиний шлях до волі веде через наполегливу і безупинну боротьбу нас усіх. Прощаючись, я складав селянам низький поклін

і подяку за труди, жертвенність, повні страху і терпіння недоспані ночі і врешті за останню вечерю на прадідній землі. Просив не забувати про нас на чужині і в далеких сторонах згадувати про нас добрим словом.

— Ми тут запишаємося, — скінчив я, — і дамо собі раду, доки ще зброя в наших руках. Будемо боротися, і кожний постріл повстанської зброї буде нести світові вістку, що Україна прямує до визволення. Кріпіться духом і не попадайте в зневіру!

Хтось затягнув тихенько «Плаче-тужить стара мати». Пісню підхопили всі вояки. Плач наростав. Потім пішла друга пісня, що її залюбки співали в тих сторонах:

«Стоїть у полі корч калини,
А на ній листя шелестить;
Вона тобі, дівчино, скаже,
Де твій миленький тихо спить . . .»

Ці слова доводили дівчат майже до розпуки. Мені хотілося, щоб ця тяжка сцена швидше закінчилась, тому я дав наказ готуватися до відмаршу. Але прощання не було кінця ... А блідолиций місяць приглядався косо з-за вершків ялиць і смерек, як єдиний свідок трагедії.

8. На спустілій землі

3. 5. 47 року вже не було в нашому надрайоні ні одного заселеного села. Цього дня, ввечері долучилися до нас наші зв'язкові, однак і цим разом вони повернулися з нічим. Вони зголосили, що ВП квартирує вже і по лісах, і то переважно по горбах. Мабуть, думають, що в таких місцях знаходяться наші магазини з харчами.

Щойно тепер почав ворог свій генеральний наступ на відділи УПА. На всіх дорогах і стежках, які вели до сіл, робив він засідки днями і ночами. Крім цього, по лісах весь час ходили частини ВП, роблячи перевірку. Нам довелося добре промишляти і хитро лявірувати, щоб уникнути чоловічих зустрічей з ворогом. Ми обминали всі місця засідок і завжди старалися виховзнути ворогові на зади. Щоденно переходячи з лісу в ліс, зтирали за собою всі сліди. В терені було вже зовсім безлюдно. Пусткою світили селянські хати. В них були повибивані вікна, а вийняті двері валялися на подвір'ях •..

Щоб ворог не користувався залишеним добром, ми висилили ночами групи повстанців в ті села, в яких квартирувало ВП, щоб вони підпалювали хати. В селах звичайно починалась стрілянина, і заграва освічувала далеку околицю.

Бувало, вийдеш на гору. Кругом весна в повній своїй, чарівній пишноті, а людей ніде не видно. Все неначе вимерло. Тільки здичілі вже коти і пси свідчили, що ще недавно нуртувало тут людське життя. Крім цього, можна було часто побачити на полях і на краях лісу багато польських вояків, які сновигали туди і сюди, риючи свіжі окопи. А по лісах робили те саме повстанці.

Лявіруючи поміж гущею ВП, відділ заквартирував 20. 5. 47 р. у Борівницькому комплексі лісу над присілком Явірника Руського — Нетребкою. Тут ще мали ми 3 замагазиновані бочки м'яса, сухарі і ще дещо, а в присілку знаходилася ще картопля, якої не встигло забрати ВП. При розтаборюванні вибрали на горі догідне місце для оборони, поросле грубими соснами й буками. Командири хот спеціально припилювали, щоб їхні підвідділи мали вигідні становища. На всякий випадок вояцтво окопувалось, бо ми знаходились недалеко головної дороги Явірник Р. — Селиська, по якій раз-у-раз їхали авто і вози, навантажені зграбованим збіжжям. Крім цього, недалеко від нас, над краєм лісу, стояли застави ВП, а їхні стежі ходили досить близько таборуючого відділу.

Може дехто з вояків дивувався, чому ми заквартирували так близько від ворога. Однак міркування командного складу зводилися до того, що саме такі місця є найкращі, бо противникові тяжко було припустити, що ми можемо квартирувати йому «під носом». Перевірка лісів відбувалася в середині та на протилежних краях і найменше — біля власних застав.

Ввечері того ж 20 травня ми вислали до санітарної криївки масло і пшеничні сухарі. Ранених і хворих мали ми ще шістьох. Коли д-р Шувар повернувся від них, він був дуже вдоволений станом їхнього здоров'я. Сказав, що хворі чуються прекрасно, взагалі не хочуть уже перебувати в криївках і сваряться з санітаром Яромиром, щоб той звільнив уже їх і відпустив до відділу.

Над ранок 21 травня повернулися зв'язкові, яких ми висилали до вищого командування. Цим разом їм уже пощастило, і ми одержали інструкції. Найважливішою для нас була вістка про те, що Москва, Варшава і Прага заключили між собою договір з метою знищити УПА на Закерзонні. Цю вістку я відразу подав усім воякам. Вона нікого не стривожила. Радше навпаки — влила почуття себеважности. Бо тільки подумати: три держави виступає проти горстки повстанців! Цілковита депортація населення, щоб унеможливити прохарчування повстанців, кинення найкращих бойових армій на їх знищення — все це говорило само за себе. І я закликав вояків до ще більшої витривалості, щоб гідно виконати ті завдання, які на нас лежать. Тверде «так є» всього відділу було відповіддю на мої слова.

Вечерю варимо ще на місці. Запас м'яса в цьому комплексі лісів уже викінчувався. Те, що ще залишилося, треба було залишити для хворих. Маємо намір переходити в друге місце, але тому, що на завтра, 22 травня припадає свято, Вознесення Господнє, рішаємо залишитися тут до завтрашнього вечора. Виховник Зорян вставив був завагу, що це місце, можливо, вже розконспіроване і чи не схоче ворог зробити облогу на цей ліс; однак, обміркувавши нашу поведінку в цьому місці, доходимо до висновку, що розконспірованим воно не повинно бути. А якщо ворог схоче нас потурбувати, тоді «шарахнемо» — і по всьому.

Ніч була дуже тепла і ясна. В зроблених з чатиння колибах хропіли вояки. Під розлогим буком примістилися командири чот і взаємно себе натягали. До них долучився ще дехто, щоби гамірно й весело провести цей весняний вечір. Недалеко від цієї громади лягли на розстелені коци к-р Байда і я. Покурюючи скручені з листків тютюну грубі сигари і випускаючи клуби диму, ми вели розмову.

— От бачиш, — говорив к-р Байда. — Для нас на Закерзонні настала дуже поважна хвилина. Невже наша боротьба так розвинулась і така небезпечна, що аж три держави роблять проти нас військовий договір? Це тільки проти Закерзоння змовляються три держави, а що ж роблять вони проти всього краю? Видно, в світі є поважне політичне напруження, якщо Москва пішла аж на такий крок. Це для неї певного роду компромітація на світовій політичній арені. Кричать, що в них рай, свобода, народ задоволений, — аж тут нараз вилазить шило з мішка.

Дальшу розмову припинило сильне гудіння автомашин, які їхали з Селиськ у напрямі Явірника. Тепер ми вже не могли знати, що перевозив ворог на тих автомашинах.

— Ех, щоби розвідка була і знаття, що вони сюдою поїдуть! — зідхнув к-р чоти Іменний. — От дав би бобу в цьому вивозі між Нетребкою і Рибним. Була б здобич.

— Е, брате, — заговорив у відповідь к-р Залізник. — щоб то знати, що в куми їдження і гостина буде. Що ти тепер вдієш? Запізно.

Трохи позідхавши та пожалувавши, всі командири розійшлися спати ...

На свято Вознесення Господнього небо було голубе вже вранці. Заповідалася гарна погода. Повстанці милися, голились і приводили себе до порядку. Отець капелян, разом із своїми двома послужниками, готувався біля зладженого з гіляк престоло до відправи Богослуження. Хто міг би подумати, що в безлюдному терені, в лісових нетрях, саме тепер повстанський відділ збирається вислухати Богослуження!? В означений час зібраний відділ став тісним півколом біля престоло. Отець капелян відправляв читану Службу Божу.

— Свят, свят, свят Господь Саваот... — протяжно проказував служачий, стр. Вуйко. Вояцтво приклякнуло на коліна і побожно схилило свої молоді, буйні голови. Легенький вітерець колихав листям дерев і повстанськими чубами. Хто міг би описати велич і чар цієї хвилини ! . . Наприкінці отець капелян звернувся до вояцтва з короткою, але палкою промовою.

Снідання кухарі винесли на поляну. Була кава і печене м'ясо з печеною бараболею.

Коло 9 години зірець на ялиці повідомив, що на дорозі Улюч—Борівниця—Жогатин появилось дуже багато польського війська, яке розтяглося в лінію, фронтом до нас. Я подумав, що ми будемо мати сьогодні «празник». Наказав зірцеві добре стежити за ворожими рухами і частіше зголошувати. Питаю, чи вже всі поснідали. Бунч. Соколенко дає ствердливу відповідь.

Наказую ще перечистити скоро автоматичну зброю і помалу приводити себе до бойового порядку. Надто спішитися нема потреби, бо заки до нас дійдуть, промине з півтори години.

Час волікся незвичайно ліниво. Але з кожною хвилиною наростало нервове напруження вояцтва. Раптом рознісся оглушливий вибух. Зірець подав, що це біля Борівницького костела. Клуби диму піднеслися високо вгору, так що і нам було добре видно.

— Розтягнулися в розстрільну, друже командир, — звітував з ялиці віст. Граб. — Ой-ой, скільки їх є . . . Від Деля-гівського лісу і певно аж по Сян, до с. Улюча. А густо... на 4—5 метрів один від одного. Помалу, мов раки, починають посуватися в нашу сторону. О! Білі ракети! Мабуть, це початок облави.

ВП ішло з сходу на захід, замикаючи наші комплекси лісів. Мета поляків була ясна: відтиснути нас до ріки Сян, біля якої вони напевно вже мали задалегідь розташовані сильні застави, і там нас викінчити. На таке ми однак не підемо!

А зірець зголошував далі, що ворожа лінія дуже поволі підсувається. То лягають, то встають і підбігають . . .

— А автомати так і вилискують на сонці . . . Напевно нові, бо Сьверчевський з чимнебудь не вибирався б на нас, — кпив собі холонокровний хлопець.

— Скільки їх менш-більш буде? — запитав к-р Лагідний. — Чи я знаю? — відповів віст. Граб. — Вони напевно розтягнулися від Сяну, по дорозі Улюч—Жогатин. Ну, а тепер від села до Делягівського лісу. . . Далі мені вже не видно, бо заступає гора. Скільки ж то буде? Мабуть, чотири кілометри з гаком. Півтори тисячі їх напевно є. — Таки буде, — промовив бунч. Соколенко. Час тягнувся нестерпно поволі. Я і к-р Байда заглядаємо ще в теренові карти і обмірковуємо становище.

— Найкраще буде вийти з цього кутка і перекинутись у глибину лісу, а там буде видно, — сказав по хвилині к-р Байда.

Стаємо на тому, що іншого виходу немає, як тільки проривом вибитися з обкруження на ворожі зади. Наказую стягнути забезпечення і маршувати на другий горб. Там розподілю завдання між поодинокими чотами.

За чверть години ми були вже на місці. ВП вже, мабуть, підходило до покинутих нами становищ. Скликаю весь командний склад відділу і наказую, що мусимо пробитися. Перша і друга чоти йдуть у лінію, а третя з почотом і ПЖ — в резерву. Підпускати близько і стріляти щойно на свисток. Збірний пункт — у Брижівському лісі на Чертіжі. Друга чо-та маріпує попереду, потім іде перша, а за нею — решта-Впевнившись, що всі зрозуміли свої завдання, наказую маршувати далі в глибину лісу... По дорозі всі повстанці закасували рукави, немов готувалися до тяжкої роботи. До нас уже доносилися польські крики. Розібрати було годі.

Відділ зайшов на рівний терен лісу, де були грубі буки і граби, які могли дати добру охорону перед ворожими кулями.

— Друга чота, займати становища! Повстанці вмиль прилягли, маскуючись зеленим віттям. — Перша чота, вирівняти вправо! Скоро!

Резерва залягла теж. Польські крики стали вже дуже виразними. Ворожа розстрільна сунула густою лавою вперед. Її ліве крило підсунулося значно ближче, так що перша чота під командою к-ра Бартля не встигла вся розчленуватись. Кожний залягав, де попало, аби тільки не викрити себе передчасно.

Разом з к-ром Байдою приміщуюся біля другої чоти. Повторюю наказ, що вогонь відкривати тільки на свисток. Біля мене лежать бул. Лоза і кулеметник Крук.

— Ну, Крук! — відзиваюся до кулеметника, — ані одного набоя не смієш, брате, випустити надармо.

Молоденький, але кремезний, мов боксер, кулеметник тільки підсміхнувся, наче б хотів сказати: «не журіться, я своє зроблю» — і тихо, але твердо вимовив: «Так є!»

Недалеко від нас, біля бука, лежали к-р Байда з к-ром Лагідним і спокійно розмовляли.

«Праве скжидло, напшуд!» — доносилася до нас команда ворожих командирів, перемішана з лайкою.

Вирішальна мить наближається. Ще раз клякаю на одно коліно, щоби побачити, як розташована наша лінія, і заобсервувати ситуацію. На віддалі 20 м. з'явилася ворожа розстрільна; вояк від вояка віддалений на три метри. — Досить густо, — сказав пошепки Лоза. — Буде м'ясо. Дехто з зденервування злегка зблід. А ворог спокійно підходив чимраз ближче. Кожний ворожий вояк був обмаєний віттям дерев.

Вкладаю в рот свисток і, кинувши погляд на наше ліве і праве крило, з усієї сили свищу. Неначе шалена громовиця струсонула землею . . . Заклекотіли кулемети, автомати і інша наша зброя.

— Гранати! — кричу чимдуж, і за дві секунди глухі вибухи, перемішані з димом, сколихнули старим лісом.

Польські солдати були заскочені цілковито. Вони навіть не мали часу залягати. Мертві котилися на землю- Два короткі, пронизливі свистки — і могутнє «слава» з повстанських грудей приголомшило противника ще більше. — Вперед!

Немов хорти, кинулись наші бійці . . . По кількох хвилинах перед нами було пусто. Понад 30 ворожих вояків лежало мертвими, широко розкинувши руки.

— Бігом на ворожі зади! — даю наказ, і вояцтво, подвоївши зусилля, жене розстрільною вперед. Затикаю шапку за пояс, щоб гілля не стягнуло її з голови. Інші роблять те саме. Кожному з чола тече піт. Він змішується з пилом і робить обличчя брудними.

Щойно тепер, після першого приголомшення, ворог спам'ятався і відкрив на нас вогонь з боків.

— К-р Залізник з своєю чотою криє відступ. Решта — скорше маршувати!

Третя чота миттю обертається і посилає в сторону ворога свої постріли. А тим часом відділ скорим бігом добивається до глибокої долини. Все. Тут уже безпечно. Можна трохи перепочити.

Дивлюся на годинник: перша кляса! Процедура тривала тільки 8 хвилин — і вже знову можемо свобідно рухатися. Весь відділ знаходиться вкупі, і тому можна щось промишляти надалі.

— Які є втрати? — запитав к-р Байда д-ра Шувара.

— Один поранений і четверо вбитих, — спокійно відповів доктор. — Між убитими є інтендант відділу, ст. віст. Глуз.

Всім стало холодно. Це був якнайдбайливіший господар нашого відділу. Ніколи ніхто з вояків не був ані голодний, ані обдертий, бо Глуз умів належно поставити і зорганізувати постачання.

Навіть не довелося забрати тіл полеглих.

— Годі! — сказав к-р Байда. — Де дрова рубають, там тріски летять. Чи трофеї від ворога забрані?

— Не всі, — дав відповідь бунч. Соколенко. — Як поранений, може йти?

— Може, — почувся голос самого раненого. — Нічого поважного. Щось там у лопатці полоскотало . . . Чорт-зна що!

— Даю наказ маршувати на передніше визначений мною збірний пункт. Була друга година по полудні. Сонце припікало досить сильно. Скоро перебігши шосе Улюч—Борівниця, посуваємося в напрямі поляни Чертіж. Біля гори, порослої густими смерічками, наказую зробити відпочинок. Тут знаходилося джерело; струмочком текла вода. Кожний мав змогу відсвіжитися. Рівночасно пораненому зробили перев'язку. Рана була поважна: куля зачепила кість і вирвала великий кусок тіла. Стр. Чуйний терпів сильний біль, але не показував цього. Ні за яку ціну не хотів відходити до санітарного пункту.

— Волю ходити з відділом, як там під землею сидіти.

Над нашим лісом кружляло два ворожі літаки. Нам доведеться бути без вечері, — думав я, — бо палити не можна. Доведеться також покинути цей ліс, а перекинутися в Котівський. ВП напевно знає, що ми знаходимося тут. Сама логіка говорить, що ми мусіли тут опинитись, а не деінде.

Як тільки смеркло, підсуваємося всім відділом на край лісу. Перевіривши довкруги, чи нема чого підозрілого, наказую обережно маршувати далі.

Йшли ми цілу ніч. Лише ранком дійшли до комплексу Котівського лісу. Змучені і голодні повстанці відразу поклалися спати. Над вечір наказую запалити вогнища і зварити вечерю. З присілка Морохів біля с. Липа принесено трохи картоплі, а в декого було ще трохи м'яса. Сяк-так люди підкріпились.

9. “Прощання провин” і наша відповідь

ВП ганялось за нами, немов навіжене. Мета його була ясна: зчепились з нами в чоловічому бою, щоби потім оточити нас і розбити. На ліквідацію нашого відділу була призначена ціла дивізія, тобто 8 000 вояків. Це вже не був жарт. Ми добре здавали собі справу з того, яка є наша ситуація. Треба було дуже вміло ввихатися між ворожими частинами, щоб не дати себе заманеврувати. Треба було подвоювати і потроювати зусилля, щоб не довелося нам задорого платити кров'ю. Було тільки те щастя, що погода нам сприяла.

В такій ситуації наблизились Зелені свята. 31 травня ми заквартирували в малому ліску над с. Добрянкою. Лісок цей був сполучений з комплексом Кузьминського лісу. Тут мали ми ще дві бочки м'яса, а в селі була ще картопля. Мали надію, що трохи підживемо.

Ніч була погідна і гарна. Кухарі варили їжу для відділу на цілий день.

1 червня і першого дня Зелених свят вояцтво зірвалося на ноги дуже рано. Кожний енергійно потягався, вдихав на повні груди повітря і спішив привести себе до святочного вигляду. А тим часом о. капелян лагодився до відправи Богослуження. На маленькій поляні був уже зроблений з гілляк престіл, застелений гарним вишиваним обрусом. Настрій створився справді святочний. Дехто з повстанців приступив до сповіді. О 7 годині почалось Богослуження. Тісним півколом обступили вояки престіл, слухали служби Божої і молилися.

По закінченні Богослуження кухарі, як звичайно, винесли на поляну гарячу зупу і печені в вогні картопляні завиванці з самої картоплі. По сніданні всі розляглися на малій поляні і відпочивали. Сонце підійшло вже високо вгору і пекло немилосердно.

З краю лісу було видно спустіле село Добрянку. Селянські хати були обшарпані. Не було господаря, який дбайливою рукою привів би все до порядку. Натомість у гості прибували сюди банди цивільних поляків: щоденно, під охороною ВП вони виїжджали з недалекого міста Бірчі до українських сіл на грабіж. Червона Польща дороблялася майном українського селянина, який з діда-прадіда вкладав тут свою працю, сподіваючися забезпечити краще життя своїм нащадкам. А тепер, викинений польськими червоними сатрапами, він їхав у невідоме під сильною охороною ВП. За донесеннями нашої розвідки, ці бідні люди цілими тижнями чекали біля Сянока і Переворська на транспорт. Хто встиг взяти з собою чи, радше, мав чим транспортувати трохи харчу, той ще спромігся сяк-так якийсь час видержати. Але гірше було тим, які не могли зовсім нічого взяти з собою. Бували випадки, що люди примирали з голоду.

Сонце хилилось до заходу, як над нами перелетіли два ворожі літаки. Вони скидали над лісами летючки. За якийсь час одна з них була вже в наших руках. З зацікавленням беремося до її читання. Це було звернення до відділів УПА. Польський червоний уряд закликав усіх повстанців здавати свою зброю і голоситися до найближчих польських команд. Хай повстанці, мовляв видадуть або постріляють своїх командирів — і всі провини будуть їм прощені. Наприкінці летючка закликала поспішати, бо речинець короткий. Після цього речення, говорилося в ній, не буде вже пощади нікому.

Ще не скінчили ми читати летючки, як вояцтво порскнуло сміхом, перемішаним вигуками глуму і погорди до червоних «покровителів».

— Хай прийдуть! — говорили повстанці. — Хай спробують! Що ж, ми все чекаємо — дорога до нас теж вільна.

На поляні збивалась чимраз більша гурма бійців. Летючок появилось уже багато, так що кожний міг уже мати «свою».

— Нічого, хай скидають щодня! — говорили декотрі з завзятих курців. — Будемо мати в чім крутити цигарки.

Чималий гурток підстаршин і бійців стояв біля густих молодих яличок. Там теж жваво читали летючки, а після цього розгорнулась балачка про їх зміст.

— Диви брате, шляк би їх трафив! Хоче голота, щоби ми своїх командирів постріляли! — нервувався якийсь голос. — Гади прокляті! Вони думають, що в нас буде так, як в їхньому підпіллі. О, брате — ще довго ні! Я сьогодні мав би свого командира стріляти? Я, старий партизан? Третій рік, як я в цьому відділі. Разом ділили долю і недолю, разом, рам'я об рам'я, в кожному бою, і то все в першій лінії. . . А тепер мав би я його стріляти? Це нечувана річ. На таке можуть піти тільки ті, які це оголошують. . .

Всі розмови припинились, коли бунч. Соколенко дав наказ приготувитись до збірки. Незабаром весь відділ стояв півколом у трилаві. К-р Байда звернувся до всіх з промовою, темою якої був зміст летючки. Атмосфера при цій збірці була вільна, і тому повстанці просто сміялися з наївної відозви польського червоного уряду. Кожний з нас добре здавав собі справу з того, що все це — підлий підступ і блеф.

Після к-ра Байди заговорив до вояків і я. Питаю, чи хтось хоче звільнитися з відділу, але охочих не було. Жартома запропонував стріляти командирів, але у відповідь гримнуло:

— Не діждуть собаки! Плювати нам на ворожі заклики! Я закінчив словами, що, скільки в нас буде сил, будемо воювати разом, а в потребі спільно наложимо головами. Всі, задоволені, розійшлись.

День добігав до кінця. Сонце вже заховалося за горами. Наказую бунч. Соколенкові вибрати 12 вояків, які мали б тільки автоматичну зброю. Незабаром усі вони стояли в лаві. Передаю командування над цією групою ст. віст. Оленеві з П. Ж. Всі ці вояки були в мундурах ВП. Від к-ра Байди Олень дістав окремі доручення. Вертаючи назад до відділу, група мала купити м'ясо в польському селі Рудавка біля Бірчі. Якби вона нас не знайшла в нашій терені, то мала прибути в оперативний терен к-ра Бурлаки, а там уже нав'язати зв'язок з нами. З'ївши по кілька печених картоплин, група зголосила про свій відхід і рушила в путь.

В досить глибокому потоці кухарі варили вечерю. Цим разом уже саму бараболю, бо м'ясо нам вийшло і в цьому лісі ми більше своїх магазинів не мали. А тим часом на поляні було досить гамірно. Деякі гуторили, інші притишеним голосом наспівували пісень. К-р Байда висловив думку, що завтра рано нам треба буде перекинутись над Кузьмину. Вирішуємо, що теперішній наш постій може бути розконспірований і тому мусимо звідси вибратись. Устійнюємо, що, поснідавши рано, підемо шукати іншого місця.

Зв'язкові нанесли свіжого чатиння і постелили на землі леговище для почоту. На простелені на чатинні коци лягли к-р Байда, к-р Лагідний, д-р Шувар, виховник Зорян, бунч. Соколенко, я і зв'язковий Перець, Крик і ще дехто. Ніч була дуже тепла. З вечора ще світив місяць, а тепер між гіллям дерев поблимували зорі. Спати не хотілося, тож пішли розмови. Теми були різні: згадували минулі бої і пригоди, обговорювали теперішні обставини...

Кухарі принесли вечерю. Картопляні книдлі або «шрапнелі», як їх називали повстанці. Попоївши, повстанці клялися спати. Ще дехто гомонів, але незабаром сон склеїв очі і над табором зависла тишина ...

Над ранок наказую скріпити стежі й підслухів. Крім того, на означених місцях виставляємо застави, які на день стягнемо. Решта вояків залишається на місці. Не знаючи, що принесе з собою наступний день, не заряджуємо ранньої зорі. Хто виспався, вставав, хто ні — спав, скільки хотів. О 8 годині кухарі принесли на поляну снідання — таке саме, як і вечеря.

Саме закінчили ми снідання, як від сторони с. Ляхава повернулася стежа і зголосила, що з присілка Ропи (с. Брижава) в напрямі с. Ляхава перемаршувала група ВП на 70 осіб. Відразу після цього заряджую в таборі гостре поготівля.

— Будемо мати бій, і то обов'язково, — сказав бунч. Соколенко. — Я мав поганий сон, який ворожить, що буде бій, але для нас він закінчиться добре.

— Ну, то все гаразд, — жартував я. — Хай скорше снідає стежа, бо зараз виходимо з цієї «шийки» в глибину лісу.

В ту саму мить прибігла друга стежа від сторони присілка Кам'янки і сповістила, що на віддалі 150 м. скорим темпом посувається в нашому напрямі розстрільна ВП.

Ситуація була досить погана. Для того, щоб розгорнути відділ для оборони, місце було добре. Алеж до вечора ми не мали б змоги вдержатись тут. Тому конечно треба було вириватися звідси пробоем. Але виходити пробоем означало наразити себе на великі втрати.

На довге роздумування не було часу. Треба було діяти, і то якнайшвидше. Хапаю свою машинову пістолію і команду:

— Друга чота — розстрільна! За мною бігом вперед! Решта залишалася в резерві.

Разом з к-ром чоти Іменним біжимо вперед. На бігу вся чота розчленовувалась. Пробігши понад 50 м., ми опинились у місці де «шийка» лісу ставала ширшою. Я хотів розчленувати ще третю чоту, залишивши в резерві тільки першу, але спереду почулась польська мова: «Прендзей! прендзей!» — На становища! — даю команду.

Всі прилягли. Кожний на швидку руч маскував себе, чим міг. Ліс у цьому місці був досить рідкий, але, на щастя, наші становища були легенько під горбок, так що ворог міг нас завважити щойно з віддалі яких 15 метрів. Обидві чоти, які zostалися в резерві, вже сяк-так себе впорядкували. На те, щоб розгорнути їх до бою, не було місця. Лежачи в резерві, вояки й так були надто скупчені.

— Стріляти тільки на наказ! — подаю команду по лінії другої чоти.

Лежав я біля бул. Чумака і ст. віст. Смика, завзятого старого кулеметника, який вмів орудувати своїм кулеметом, немов пером.

— Ну, сьогодні треба їм, гадам, справити добрий баль, — заговорив Чумак. — Замість наших командирів будемо стріляти їхніх.

Нараз виринула густа розстрільна ворога. Всі вояки — молоді, здорові як дуби. Посередині ішов скорим кроком досить молодий польський поручник. — Вже чи ні? — запитав Чумак.

— Ще ні, — відповідаю йому, а сам не зводжу очей з польського старшини. — Смик, дивися, отой бльондин — старшина. Вогонь!

Вмить зчинилось пекло. Командир ворожого відділу тільки замахав руками і разом з іншими повалився неживий на землю. Після цього на кілька секунд усе втихло. Клякаю на коліно і оглядаю поле бою. — Вперед! Бігом!

Немов лявіна, рвонули повстанці. Говорю собі, що виграш буде наш, бо маю змогу розгорнути всі чоти. Подаю руками знак резерві, і за кілька секунд усі чоти вирівнялись у бойовій лінії.

Нараз на нашому правому крилі залящали кулемети. Це розбитки першої ворожої лінії, які розбіглись по лісі, почали нас обстрілювати з крила. А тим часом передні розшуки, яких ми вислали наперед, сповістили, що на нас наступає друга ворожа лінія.

— На становища! — і все падає на землю, квапливо маскуючись.

— Тут уже буде тяжче пробитися так скоро, як у першій лінії, — відізвався к-р Лагідний.

Висловлюю надію, що, може, ні, бо ворог, мабуть, не припускає, що ми пробилися так скоро. Мабуть, думає, що ми зчепилися з його першою лінією, і тому поспішає на поміч своїм.

І справді — стало ясно, що друга ворожа лінія поспішає на допомогу першій, не знаючи, що ми вже її розбили.

— Увага! Не випускати ані одного набоя на дурно! — попереджаю ще раз по лінії.

На становища 3-ої чоти ворог наскочив найперше, і вона змушена була відкрити вогонь. Рівночасно на всій лінії зчинився гураганний вогонь. Перестрілка яких 15 хвилин. Ворог дістав скріплення і рушив до атаки. — Приготовити гранати! — даю наказ. Секунда-дві і два пронизливі свистки дали повстанцям знати, що прийшов час на ручні гранати. Глухі вибухи сколихнули всією околицею. Серед густого диму, який душив нас своїм чадом, почули ми крики, стогони, плач, прокльони.

Але ворог теж не дармував. Він засипав нас густим автоматним вогнем і своїми гранатами. Але і цим разом нам щастило. Ми розташувались на маленькій узгір'ї, а ворог був трохи нижче від нас. Його кулі і гранати нас зовсім не разили.

Кличу до себе к-ра Лагідного і виховника Зоряна:

— Виховнику — до першої чоти, Лагідний — до другої! Як буде два свистки, то це знак до гранат. Три свистки — це бігом вперед. Зчинити великий крик, щоб вони думали, що нас багато. Ясно?

— Так є! — відповіли обидва.

— Отже до діла, друзі. Я з к-ром Байдою залишаюсь біля другої чоти.

Ворог не припиняв свого кулеметного вогню.

— Ну Громенку! Спішись, пане-брате, щоб не було запізно! — наглив к-р Байда.

Приклякаю знову на коліно і оглядаю становище. Довго не надумуючися, дму два рази в свисток. Знову сколихнув повітря вибух кільканадцяти десятків гранат. В цей момент від чотового Залізняка прибіг зв'язковий і зголосив, що цю чоту почали обстрілювати ззаду. Там на правому крилі ворог уже почав їх оточувати. Вкладаю в рот свисток і видаю три гострі свистки- Гуркітню кулеметів, розриви гранат і зойки поранених перервало могутнє повстанське «слава», разом із свистами. Годі описати цей момент. Здавалося, що гори разом з лісами перевертаються.

— Вперед! Вперед! — командували всі командири. Повстанці, з позатиканими за пояси шапками, з розкуйовдженими чупринами, гналися вперед, немов розлючені леви. Пробігали полем, густо застеленим ворожими трупами. Ті з поляків, які залишилися в живих, панічно втікали, губили торби з амуніцією, шапки тощо.

— Забрати зброю і амуніцію!

Утікаючих повстанці брали з коліна на мушку.

Щоб якнайшвидше відв'язатися від ворога, відділ налягав на ноги. Сонце вже підійшло до полудня і пекло, немов навіжене. Кожному з чола котився піт. Від поту промочила вся одяга. Ми мали трьох поранених і бракувало нашої стежі з п'ятьох чоловік. Вона не встигла долучитись.

Нараз, знову таки з нашого правого крила, заграли кулемети. Ворог напосідав і хотів спровокувати нас на чоловічий бій.

— Притримувати їх вогнем! — даю наказ по лінії. — Ей, Макар! Давай гранатомета! Я й забув про нього. Махай з ним до третьої чоти!

Наказую відділові маршувати вперед. Хоч і під ворожим обстрілом, але таки посуваємось. В цей час, один по одному, розляглися два вибухи стрілен гранатомета. Це повстанець Макар на правому крилі бив по переслідуючому нас ворогові. Після цього постріли зтихли, ворог погоню припинив. Зробив він це, мабуть, з певним наміром.

Посуваючися лісом, ми наблизилися до доброго горбка, що через нього або попри нього нам треба було перейти, якби ми схотіли дістатися до більшого лісу. За яких 70 метрів від цього горбка відділ нагло дістав сильний автоматичний вогонь. Відразу всі залягли. Довелося плюнути з пересердя. К-р Байда витягнув хустку і обтирає з лоба піт.

— Напосілася на нас голота, — заговорив він стурбовано. — Аж на третій лінії взяли нас.

— Нехай їх шляк трапить! — вирвалося мені. — Хвилину відпочинемо. Треба зорієнтуватись, де вони мають найбільші опірні гнізда.

На мою гадку, цей горбок треба було нам здобути і посадити там один рій з двома кулеметами і кількох автоматників. К-р Байда погодився з моїми думками:

— Спробуй, — сказав він. — Якщо тут не дасться, то треба буде на них вдарити з нашого лівого крила, бо там їхній вогонь найслабший.

— Перше спробую тут.

Раптом кілька ворожих гранат розірвалося відразу ж перед нами. На щастя, нікому нічого особливого не сталося. Тільки чотовий Іменний дістав кілька відламків у задню частину тіла. Рани були легкі. Він ходив собі на повний ріст по лінії, не зважаючи на ворожий вогонь. Стрілянина дедалі сильнішала. Прикликаю до себе Макара і разом з ним

прибігаю на середину лінії проти гори. Тут лежали два рої. — Калини й Лози.

— Ну, хлопці мої! — сміючися, звертаюся до вояків. — Цей горбок треба буде прибрати в свої руки. Допоможе вам гранатометом Макар.

— Все в порядку! — відповіли молоді і завзяті командири роїв.

— Вйю, Макаре, давай! — наказую Гранатометникові. — Тільки цільно, по верху «груника»!

Калина й Лоза готувались до атаки. В цей момент підбіг к-р Лагідний, і я передав йому команду над двома роями.

— Якщо будете вже на горі, то розклинуйте ляхів на дві половини, а тоді ми рушимо з боків. Ясно?

Дивлюся на годинник — пів до дванадцятої. Принаглюю групу. А тим часом Макар вдало обстрілював з гранатомета горбок, на якому окопався ворог. Ворожа розстрільна на обох схилах гори, замаскована, мовчала. Мабуть, хотіли нас перехитрити, думаючи, що ми підемо відразу в атаку, і сподівалися справити нам «баль» — такий самий, який справили ми їм у першій і другій лінії. Ці ворожі хитрощі ми враховували і тому не пішли в атаку всім відділом.

Енергійними стрибками, під охороною ожини, Лагідний підбігав з своєю групою до вершка «груника». Ще хвилинка, і на ньому розірвалось кільканадцять гранат, вкриваючи все курявою. На вершку вже господарювали повстанці. Розділивши групу на дві частини, Лагідний спрямував вогонь на ворога у двох напрямках. Між поляками зчинилася паніка. Такого «трюку» вони не чекали.

— До атаки! — наказую відділові і подаю три свистки.

— Слава! — загриміло довкруги, і повстанці рвонули стрибками до ворожих окопів. Але там уже нікого не було. «Богатерове» розбіглися, немов барани. Вихованці сталінського прихвосня Берута показували своє бойове вміння.

— Наліво! — спрямовую нашу розстрільну. — Скорше, хлопці! Ще кілька хвилин, і зможемо зовсім відв'язатись.

Ще трохи побігавши за втікаючим ворогом, зупиняю повстанців. Кожний був мокрий від поту. Декому позасихала на устах піна. Всі були спрагнені. Хочу подумати про кількість ВП в сьогоденньому бою, але на це нема часу. Треба маршувати далі. Висловлюю думку, що було, мабуть, більше, ніж у Борівницькому лісі.

Попереду маршує перша чота, потім охорона поранених, далі друга чота, а за нею третя, яка мала давати забезпечення. Ззаду половина третьої чоти к-ра Залізняка розгорнулася у розстрільну, а половина ішла стрілецьким рядом. По якомусь часі ВП очуняло і почало далі робити за нами погоню. Не дивно — їх гнали старшини НКВД! К-рові Залізнякові знову довелося завзято відбиватися від ворога. Відв'язавшись від нього, відділ відступав далі. По якомусь часі ми скрутили направо в комплекс Кузьминського лісу. Постріли затихли.

Шоса Бірча-Сянік, через яку думали ми пробратися на другу сторону, була обложена ворожим військом. Крім цього, по ній їздили панцерні авта. Не було іншої ради, як піти в глибину лісу на горбок і зайняти кругову оборону. Так ми і зробили. Незабаром почали над нами кружляти ворожі літаки.

Припускаю, що до вечора доведеться ще повоювати, тому наказую відділові окопуватись. А тим часом санітари з д-ром Шуваром робили пораненим перев'язку. Питаю бунчужного про наші втрати, але виявляється, що, на диво, вони дуже малі. Маємо вісьмох поранених, які проте можуть маршувати; крім того, п'ятеро вояків із стежі не встигло долучитись до відділу. З такого становища виявив своє задоволення і к-р Байда.

З недалекого потоку принесли води. Кожний був виснажений і мав шалену спрагу. Дві години безупинного бою зробили своє. Тепер, окопавшись, повстанці відпочивали. До вечора, однак, було вже спокійно. Командний склад перевів нараду.

В міжчасі я закликав до себе референта господарки, який мав у цьому лісі 20 захованих літрів меду.

— Друже Кум! — звертаюся до нього. — Підіть з кількома вояками і принесіть той мед, бо не маємо що дати їсти пораненим, та і всі здорові зголодніли.

Група повстанців на чолі з Кумом відійшла і за годину повернулася з медом.

Проблема харчування ставала щораз пекучішою. Вертатися в ті ліси, де знаходилися наші магазини, було б завеликим ризиком. Ворог уже щось знав про них і бльоквав ці місця. Нам треба було вийти з цього лісу, і то найнепомітніше, бо за даними розвідки весь цей комплекс ВП брало в обкращення. Рішаємо перекинутися ввечері в ліс над Сільною Тирявою — Крецівською Волею.

10. За насущним хлібом

Як тільки смеркло, відділ рушив у дорогу. Подаємося в напрямі присілка Ратне (с. Добра), бо там треба нам буде перейти головну дорогу, на якій весь час швендяється ВП. Вийшовши на край лісу, задержуємося. Тут було багато свіжих, глибоких окопів. Околицю освічував місяць, що його час-до-часу закривали малі хмаринки. З глибини лісу доносилися крики пугачів. Якось сумно і недобре стало на душі...

Дорогою з Доброї Шляхецької до Крецова переїжджали час-до-часу валки ворожого війська. Висилаємо стежу, щоб вона добре дослідила дорогу. Решта вояцтва розляглася на землі і відпочивала. Висилаю також кількох вояків на зв'язок до санітарного пункту. Через них районний референт господарки Кум передає для хорих трохи меду.

По поверненні стежі зближаємося до дороги і за наказом перебігаємо її розстрільною. Потім зупиняємося в глибокому потоці, що дає добре закриття. Цим потоком виходимо в присілок Крецівської Волі і по тяжких трудах, вже за білого дня добиваємося до лісу Тирява Сільна - Крецівська Воля. Голодний і змучений відділ відразу кладеться спати.

По полудні нависли над нами хмари. Почав падати краплистий і густий дощ. Зчинилася громоваця. Над вечір лити перестало. Інтендант беруть з кожного роя вояків і відходять на присілок Крецівської Волі по картоплю.

З к-ром Байдою радимося над тим, що маємо починати. Він дає пропозицію перерейдувати в Карпати, бо там, може, нема такої сильної бльокади, як тут. Зустрінемося з тамошніми відділами і при їх допомозі пов'яжемося з к-ром тактичного відтинлу Реном. Він напевно вже матиме нові накази вищого командування для всіх відділів. Думка к-ра Байди мені подобалася, але я додав до неї доповнення: щоб туди добитися, нам треба витратити принайменше три ночі, а проблема прохарчування відділу стає дуже трудною. Там будемо мати до діла з чужим тереном, на якому мій відділ не оперував, тож звідки черпати харчі? Щоб, добившись до інших відділів, посилати людей до наших магазинів, нема навіть мови. Висилати їх звідси - теж недоцільно, бо втратимо мінімум дві ночі, а нам чекати на одному місці теж неможливо. Висуваю думку, що може б нам перейти на той бік Сяну, вступити до першого-ліпшого польського села і зареквірувати харчів на яких 2-3 дні. Очевидно, за них треба буде подвійно заплатити. Тоді поза містом Сянік зможемо добитися в Карпати. Хоч і ризиковним буде цей крок, але все таки краще йти так, ніж пустими українськими теренами, де напевно всі ліси і села забльоквані і де наше просування буде з боєм у голоді.

К-р Байда з моєю думкою погодився, тільки наказав, щоб швидше готувитися до маршу, бо ще цієї ночі нам треба буде перекинутися до лісу «Солонне». Крім цього, наказав вибрати людей, які відійшли б на зв'язок до Бурлаки та інших командирів. Після вечері ці люди мають бути готові до відходу. Долучившись до к-ра Бурлаки, вони там і залишаться.

Тим часом над лісом заліг уже порядний туман. Кухарі взялися до варення бараболі. Інші заліплювали діри в баняхах. Ці баняки зазнали у вчорашньому бою найбільше ран від ворожих куль. Кухарі сердито лаялись, бо що заліпиш одну діру, то в другій глина відлетить. З тяжким трудом, а таки вдалося зварити сяку-таку вечерю, якою треба було заспокоїти голод хоч частинно.

Біля окремого вогню порались санітари біля поранених. Троє з них мали тяжкі рани. Ст. віст. Гудимові перервало на правій руці дві жили, віст. Назарові зачепило праву легеню, а ст.

стр. Каштанові перебило кість вище ліктя. До санітарного пункту вони відходити не хотіли. Я носився з думкою все таки залишити їх у санітарці, але в районі пров. Ігоря.

О годині 23,30 відділ був уже готовий до відмаршу. Зв'язкові до відділу Бурлаки вже відійшли, тож і ми рушили з місця свого денного постою. Йдемо в напрямі Солонного лісу, що простягається між селами Тирява Сільна - Семушова - Голучків - Тирява Волоська - Ракова - Пашова.

Марш був тяжкий. Розмокла земля наліплювалась до взуття і додавала тягара. З краю лісу висилаємо стежу, щоби перевірила дорогу Тирява Сільна - Семушова - Голучків. З-за хмар виринав місяць і освітив місцевість. Відділ був на горі, з якої було видно, як у глибокій долині простягалася з заходу на схід дорога. Біля неї пливла річка, над якою навис тепер туман.

*«Ой, вийшов місяць із-за хмари
І всю долину освітив,
А, освітивши всю долину
Він знов за хмари заходив . . . »*

Це якийсь тенор наспівував тихенько пісню, яка так пасувала до красвиду.

- Чи то ти співаєш, Грабе, чи то так тобі в шлунку гуде? - іронізував над співаком його товариш. - Ех, брате, дав би тобі кілька печених бульб, але, правду кажучи, сам не маю.

Повернулася стежа і зголосила, що дорога вільна. Глибоким потоком відділ рушив далі. Перейшовши дорогу, ми вийшли на семушівські поля. Праворуч від нас лежало село Тирява Сільна. Тут була копальня нафтової ропи, в якій і тепер блимало світло і стукали машини.

Добившись до краю лісу, відділ задержався. Наказую вислати кількох повстанців до с. Семушова, щоби принесли бараболі, яку ми могли б ще до ранку зварити. На жаль, вояки повернулися в порожні.

- В цілому селі не знайшли ані одної бульбини, - доповів бул. Гонтар. - Мабуть, червоні поляки все повивозили.

- Нічого, хлопці! - заспокоюю вояків. - Хай тільки зійде сонце. Тут повинні бути гриби. Поживемо день грибами.

Світанком відділ подався далі. По дорозі повстанці збирали гриби, яких, на щастя, було тут досить багато. Зайшовши в глибину лісу, відділ заквартирував на догідному для оборони місці. Але, на нашу біду, тут ніде не було води. Іти на край лісу і розкласти там вогнища було неможливо, бо по полудні приїхало до Семушкової і там заквартирувало ВП. Тому довелося нам до вечора переспати, нічого не ївши. Я сказав, що взагалі доведеться нам перебути ще одну ніч і день без харчів і щойно в польському селі Ліпша, може, щось зорганізуємо. Поляки цього села награвували по українських селах багато майна. Після цього перекинемося за Сян і там матимемо змогу трохи підкріпитись.

Повстанці розуміли ситуацію, і тому не було чути від них жадних нарікань. Для ранених залишилося ще трохи сухарів та топленого масла. Це була остання, «залізна» порція д-ра Шувара, яку він спеціально для них тримав.

5 червня відділ заквартирував між польськими селами Ліпша - Дембна. Був гарний літній день. В селах обходили свято - латинське Боже Тіло. По костелах дзвонили дзвони. Віруючі разом із ксьондзами робили обхід костелів. Над ними повівали хоругви і зносився спів: «О, злітуй сен над нами . . . »

Змучені цілонічним маршем, повстанці спали твердим сном. Коли не рахувати тих, які виконували службу забезпечення відділу, то не лягали спати тільки к-р Байда і я. Розклавши теренові карти, ми обмірковували наші ближчі і дальші марші і зв'язані з ними пляни. Кидаю перебіжний погляд на к-ра Байду і стараюся уявити собі, як виглядаю я. В нього глибоко запалі очі, лице змарніло і почорніло, а уста потріскали від спраги і спеки. На обличчі - журба.

- Тільки через цей комплекс лісу буде найкраще нам переходити, - відзиваюся по довгій мовчанці, показуючи пальцем на зелену пляму карти. - Ворог ніколи не подумає, що ми зважились на таке ризико, Найгірше з харчами. Але лягаймо подрімати трохи, бо я вже ледве сиджу, а там щось надумаємо.

Зв'язковий попросив нас на приладжене леговище, і ми незабаром запали в глибокий сон.

Сонце піднялось до полудня і пекло немилосердно. До Сяну наблизилась гурма дітей і, розібравшись, з криком і вереском скочила в воду купатися. Шосою Сянік-Мриголод час-до-часу проїжджали вантажні авта з військовою охороною, підносячи велику куряву. Коло 4 години по полудні на гостинці залунав сміх молоді, яка проходжувалася сюди й туди. Потім весь гурт подався до с. Дембна. Звідти почала доноситись музика. На якомусь подвір'ї, в тінях розлогих каштанів та акацій, танцювала польська молодь, захоплена ритмом музики, вдоволена з гарного дня, рада з своєї юности.

- Пані виберайон. . . Пара за парон. . . Панна Геля провадзі... - горував сильний голос якогось розпаленого молодця.

- Ууу... А шляк би тебе! - зірвався з місця росвий Рубач. - Друже командир! Дозвольте мені загостити туди з моїм роєм! Хоч би не вигукували так і не дразнили чоловіка, коли йому кишки марша грають.

- Що вони вам, друже Рубач? - стараюся його заспокоїти.

- Ми до них нічого не маємо. Хай танцюють, поки змога. Сьогодні танцюють, а завтра будуть плакати та проклинати свою долю. Це ж засліплена маса, яка не бачить, що довкруги їхніх ший щораз дужче затягається петля.

Сонце схилилось до заходу. Повстанці носили з потічка воду і милися до половини. Потім мочили ноги. Дехто голився, а ще інші очищали білля від усякої погані. Щойно тепер можна було помітити на людях наслідки триденного голоду! А проте настрої між ними був добрий. І нічого в ньому не було штучного, силуваного!

- Хлопці, мені треба кількох охотників! - відзиваюся до гурту вояків.

Зголосилось понад половину відділу. Стільки я не потребував. Цілком вистачало десятка людей. Закликаю до себе бул. Петю і наказую йому взяти зформовану групу повстанців і піти з ними в долишній кінець села Лішна.

- В цьому селі є половина худоби, зрабованої в українських селян у час виселення, - пояснюю йому. - Ви підете в село, і в кого є чотири штуки худоби, в того заберете по одній. За кожену штуку заплатите по 3000 зол. - з тим, що кожний господар, у якого будете купувати, мусить обов'язково підписати вам квит на гроші. Польська пропаганда не сміє мати підстав, що ми грабували. Мусите добре уважати, бо в селі є якась частина ВП, а також квартирує ОРМО. Щоб вам не довелося залишити всього по дорозі! Вірю, що впораєтесь якнайкраще. Все ясне?

- Так є! - grimнув закаблуками ройовий, навіть оком не моргнувши.

Додаю йому ще, що відділ перейде в ліс по другій стороні ріки. Переправа буде тривати досить довго, тому ми почнемо її зараз же. Петя з групою має долучитись до нас. На нього чекатимуть зв'язкові на краю лісу. Після цього бул. Петя зголосив свій відхід.

Наказую вислати на другу сторону ріки підслухів, які мали б зголошувати про те, що діється на шосі. Переправа відділу не сміла бути поміченою абсолютно ніким. Петя мав звернути увагу ворога на Солонний ліс, і тим самим відділ дістав би змогу маршувати поміж польськими селами в карпатські ліси.

В повітрі було дуже душно. Кожному до тіла прилипала сорочка. Повстанці відчували більше або менше ослаблення. Поранені чулися досить добре. Трохи гірше було тільки з стр. Каштаном. Його рука сильно спухла і докучав йому сильний біль. Але мужній повстанець навіть не кривився. Ніхто не чув від нього нарікань.

З недалекого села Дембна далі доносилися вигукування гуляючої молоді і звуки танга.

- Буде дощ, - сказав д-р Шувар. - Аби тільки після такої спеки не було тучі або слоти. А то протягом трьохчотирьох тижнів можемо мати поважну кількість босих вояків.

- Безперечно, це було б дуже погано, - відізвався о. капелян Кадило. - Але я тепер думаю про інше. Мені просто дивно, як цей Каштан терпить. Направду подивугідна твердість ...

- Тррр. о. - нагло перервав його мову кулемет у селі Лішна.

- О, мабуть, наших завважили! - сказав бунч. Соколенко. - Щоб, до лиха, яких утрат не було! .

До першого кулемета приєдналося ще кілька, а одночасно мчали вгору червоні і білі ракети. Стрілянина дужчала. Я чомусь був тієї думки, що з нашою групою все в порядку. Прислухаючись уважніше, ми почули, що ніхто не відстрілюється. Значить, наших не завважили. Вони напевно вже в лісі. Стріляє тільки ворог. Потім на якусь хвилину затихло. В місці, де була забава, музика вже не грала, молодь не вигукувала- По всьому селу лунали свистки, трубки, крісові постріли. Алярм. В Ліпшій знову заграли кулемети й автомати. Їм відповідали постріли в усіх надсянських польських селах. Виглядало так, неначе зчинився величезний бій.

Саме цього нам і треба було. Завтра будуть ганятися по Солонному лісі, немов пси, думаючи, що ми там, а ми тим часом будемо сидіти тут. Як прийде Петя і щось приведе, то підтягнемось в глибину лісу, може, ще вдасться до ранку щось зварити.

Стрілянина не вгавала. А за якої півгодини прибув до нас і бул. Петя з усією своєю групою, яка вела з собою три штуки худоби.

- Чи бачив вас хтось при переході ріки і гостинця? - ставлю йому питання. - Це найважливіше.

- Ні! - відповів задоволено Петя. - Все в порядку.

- Добре є! - відізвалися разом о. капелян Кадило і д-р Шувар. - А тепер розкажіть, як там було.

- Нічого особливого, - відповів Петя. - Командир добре передчував, коли послав нас саме в долішній кінець села, бо в горішньому повно ВП. Підійшовши під першу хату, ми відразу ж дізналися, що в селі є 150 польських вояків. Селяни не догадалися, хто ми такі. Думали, що ми - вояки з ВП. А коли ми їм сказали, що ми повстанці, то вони почали квапливо питати, що нам потрібно. Просили, щоб ми швидше виходили з села, бо боялися, щоб ми не перестрілися в селі з ВП. Грошей за худобу ніяк не хотіли брати, але я не був фраєр. Заплатив, а тоді кажу: «Покажіть, дядьку, документ і тут, на квітці мені підпишіться». Таким чином дістав підписи. Крім цього, добув трохи хліба, масла і молока для поранених. Щойно тоді, як ми були вже на краю лісу, хтось доніс до ВП, що ми в селі. Для нас була сприятлива обставина: в селі влаштовували забаву, і все там танцювало. Як дійшли ми до краю лісу, ВП почало стріляти. Думаю собі - жарнути вам, гади, але потім роздумав. Шкода набоїв. Ходім, кажу, хлопці скорше, бо там нас чекають. Ще не знати, як далеко доведеться нам сьогодні маршувати.

Після розповіді Петі і після того, як його група трохи відпочила, наказую рушати- Але тепер довелось нам послуговуватись тільки картою та компасом. Це вже були зовсім чужі для нас терени. Ніхто з нас тут ногою ще не ступав.

Далеко на заході почало гриміти і блискати. Незабаром небо вкрилося густими хмарами. В лісі стало дуже темно, і тому ми були вимушені посуватися дуже помалу. Вояк вояка тримався за спину, «щоб не загубитися». Відділ маршував до самого світанку. На постій зупинились ми на вершці якоїсь гори. Вояки відразу взяли за різання худоби. Щоб якнайшвидше заспокоїти голод, який занадто вже допікав, почали насамперед варити кров- На жаль, близько нас не було води, тому варення м'яса відклали ми на вечір.

Наповнивши сьак-так шлунки, відділ відпочивав. Досить часто перепадав дощ, але по полудні перестав. З міста Сянока доходив до нас гуд моторів вантажних автомашин, а з Солонного лісу доносилися глухі розриви мінометних стрілен. Значить, ВП робило там облогу. Треба гадати, безуспішно!

- Але які ж вони запальні! Як до свого «краков'яка», - сміявся дотепний кулеметник Слива. - От будуть собі голови сушити, коли нас там не застануть.

О годині 6,30 наказую розкласти вогнища і пекти м'ясо. По воду треба було йти далеко, тому не хочу витрачати забагато часу. Повстанці того тільки й чекали. За хвилину палахкотіли великі бездимні багаття, а кожний вояк, настромивши добрий кусок м'яса на загострений палик, смажив його на вогні. Обертав його на всі боки, щоб трохи припеклось, і починав їсти, вкладаючи тим часом у вогонь другий шматок.

- Живемо, як культурні татари, - знов озвався Сли-ва. - Обсмалиш, припечеш і давай - як бузько жабу! Тільки слинка котиться. - А звертаючися до сусіда, який, присівши біля нього,

теж пік м'ясо, сказав: - Ти, хлопе, так довго не тримай його в вогні. Бачиш, як лій стоплюється. Шкода!

- Таж сирого не їстиму! - відповів сусід.

- Алеж лій, чоловіче, лій! Чи ти знаєш, що то є лій?

- Ну певно, - це коров'ячий смалець.

- Так, так. А тепер, «коров'ячий дідо», їж скоро, бо отот відмарш буде, то їстимеш зовсім сире.

Подібні розмови, дотепи і жарти можна було чути біля кожного вогню. Здавалося, повстанці уже забули, що ще кілька годин тому вони були зовсім ослабленими фізично.

Почало темніти. Вечерю закінчено. Наказую готуватися до нового відмаршу. Сьогодні маємо непомітно перескочити через гостинець Сроге-Фалеювка і перейти в ліс над с. Костаровце. Повітря знову стало душним і парким.

З картою і компасом у руках ішов я на чолі відділу. Мандрувати довелося нам цілу ніч. Уже ранком зайшли ми в ліс над с. Кустаровце. Всі були дуже втомлені. Ледве волікли ногами. Коли ми зайшли в глибину лісу, я наказав виставити сильне забезпечення. Решта повстанців відразу поклялася спати.

Десь кого 10 год. ранку почав падати сильний дощ. Він перешкодив дальшому снванню. Тоді кожний рій зробив собі з палаток шатра, і під ними повстанці прокуняли до вечора. Про нормальне снвання не могло бути мови. Над вечір дощ трохи перестав. Кухарі взялися за варення м'яса, яке ми несли з собою.

Коли добре стемніло, відділ був уже готовий до відмаршу. Дійшовши до краю лісу, ми задержалися, а я, командир Байда і охорона з ПЖ подалися на горбок, щоб оглянути терен. По долинах була густа мряка, і годі було щонебудь бачити. Тільки в напрямі с. Одрехова мерехтіли світла. Розклавши карту і присвічуючи собі батарейною лямпою, остаточно визначаємо наш маршрут. Найкраще виглядало, щоб перетяти штреку і податися попри с. Пакошівка, потім попри с. Дудинці - і в Дудинський ліс. Маршувати до нього доведеться до самого ранку. Хоч він і малий, все таки, може, вдасться нам у ньому пересидіти. До Одрехівського лісу нам ніяк не пощастило б дістатися, бо дорога мокра і маршувати було б тяжко.

- Напрям добрий і поважних перешкод не повинно бути, - закінчив нараду к-р Байда. - Ну, ідемо! Шкода часу.

Переднє забезпечення, діставши напрям і вказівки, рушило вперед. За ним рушив і відділ. Перейшовши залізницю, ми вийшли на великі сіножаті. Тут була висока трава. Щоб не робити великого сліду, наказую маршувати широкою розсипною. Перейшовши луки, ми вибралися на польову доріжку, яка вела до с. Пакошівка.

Знову почав падати дощ. До взуття прилипало болото і відривалось від нього великими клаптями. Марш з кожною хвилиною ставав тяжчим. А дощ неначе сказився - лив, як з відра.

- Коли б хоч поранені не промокли, - висловлюю вголос свої думки.

- Ні, не промокнуть, - відповів зв'язковий Перець, який разом з Криком не відступав від мене ні на крок. - Мають по дві палатки, ґрунт, що Каштан добре чується. Каже, що рука так дуже вже не дошкулює йому.

- Ну, то слава Богові! Сердега, стільки натерпівся! Алеж і твердий він на біль!

Перед с. Дудиньце відділ спинився. Висилаю туди розвідку в польських мундурах. За пів години вона повернулася. В селі все спить. Нікого не зустріли. Навіть цивільної варти немає. Не дивота - ВП хвалиться, що всіх нас уже вибито; отже чуються спокійними, навіть варти не виставляють.

- Думаю, що ми зможемо тихцем перейти через село, - сказав я до к-ра Байди. - Дорога добра, паде дощ, ніхто нічого не почує. Обходити село - дуже погано, до того на полях збіжжя. Слід великий залишитися. А як нас хтось помітить, то заграємо «грека», що ми - ВП, і вони не зорієнтуються.

Дощ не переставав падати. Відділ рушив далі і безшелесно, як нічні духи, перейшов польським селом, яке преспокійно спало. За селом задержалися на кілька хвилин відпочити.

Тут дорога вже була таки дуже погана. Болото чіплялося взуття цілими брилами, а сили покидали нас щораз відчутніше. Кожний з нас промок уже до нитки.

- Маршуймо далі, - наказав к-р Байда. - До лісу ще не цілий кілометр, а там запалимо вогні, і, може, вдасться сяк-так висушитись.

За пів години ми з тяжким трудом добилися до лісу. На сході вже світало.

11. Несподіваний бій

Зайшовши в глибокий потік, ми запалили вогні і почали сушитись біля них і пекти м'ясо. Дощ, на щастя, перестав. Над лісом навис густий туман, так що диму не було видно. Була неділя 6 червня 1947 року.

Цілонічний трудний марш дуже вимучив повстанців. Посушивши свою одягу, вони відразу ж клалися біля вогнів спати. День був хмарний і холодний. Повітря було насичене вогкістю.

Я і к-р Байда спати не лягали. Сівши біля вогню, ми розглядали карти.

— Чую, що не доведеться нам тут спокійно всидіти, - сказав я по довшій мовчанці до к-ра Байди.

- На якій підставі можеш таке говорити? - запитав він.

- Передчуваю. Аби тільки не зараз, бо це було б для нас фатальним. Кинь оком на лісок, в якому ми тепер. Це ж яких 2 квадратні кілометри і ніяк не більше. А якщо доведеться відступати, то треба буде йти чистим полем півтора кілометра. Коли б довелося воювати десь коло 4 год. по по-лудні, то було б ще пів біди, але гірше виглядала б справа, якби це сталося ще перед полуднем.

К-р Байда висловив думку, що, може, будемо мати спокій, хіба що нас завважили в селі. А проте додав: «І тобі, і мені треба трохи поспати, бо чорт його знає, як ще буде».

Мені починає докучати рука. Аби тільки біль не посилювався, а то доведеться віддати комусь автомат.

Десь коло 3-ої по полудні ніхто вже не спав, бо було надто холодно. До голоду долучилася негода. Наше м'ясо вже скінчилось.

- Треба буде сьогодні знову послати за якимсь м'ясом, - завважив бунч. Соколенко. - При мені зосталося ще кілька тисяч грошей, тож не будемо їх квасити.

- Обов'язково, - кажу йому. - Якщо нас у цьому селі ніхто не завважив, то під вечір треба буде туди таки скочити. Нема ради...

Була 4 година по полудні. Нам треба було підтягнутись на край лісу, щоб оглянути терен і визначити трасу нашого маршу. Кажу бунчужному заповісти збірку до відмаршу. За кілька хвилин відділ був уже готовий. Вийшовши по пів-годинному марші на доріжку, яка провадила на південний схід, відділ спинився недалеко від краю лісу. Сюди доносилися співи і вигукування пастушків. По долинах то підносилися, то опадали на землю клуби сірого туману.

На всякий випадок наказую зайняти трикутник оборони і відпочивати. З долини знову почувся спів: «Як то на воєнце ладне, кеди улан з коня спадне. . .»

Договорившись з к-ром Байдою, що я піду на край лісу розглянути ситуацію, звертаюся до відділу: - Хто піде зо мною на край лісу? На охотника. Зірвались усі, як один. Бачачи це, д-р Шувар зареготав-ся своїм громовим голосом:

- О, хлопці-молодці! А з ким ми тут залишимося? Га? Файна то мені робота. Ви всі хочете йти з командиром, а ми тут хіба гриби будемо збирати, що?

Взявши трьох з ПЖ, свого зв'язкового Перця, к-ра Ла-гідного та вих. Зоряна, я, відходячи, зажартував:

- А в разі чогось - залягайте і періть, скільки влізе. Тільки вважайте, щоб нас не постріляти, коли будемо до вас долучатися.

До краю лісу нашої сімці довелося маршувати недовго. Тут ми зупинилися в густих корчах, щоб нас не завважили пастухи. Вони стояли гуртами біля своїх стад і в щось гралися або говорили. Біля них були пси.

З другої сторони, в напрямі с. Волиця, стояли дві малі хатини, біля яких також паслися великі стада різної худоби. Нашу увагу звернула більша кількість озброєних мужчин, які там стояли. Відклавши від очей далековид, передаю його Зорянові:

- Подивіться, друже виховнику, на людей, які стоять між тими двома курними хатками. Це ОРМО. Мають зброю і жовті опаски на руках.

Виходило, що ворог пильнує худоби, але це стояло в зв'язку, мабуть, з нашою появою в терені. Значить, нас уже «розшифрували». Група, яка стояла біля хат, нараховувала 23 особи.

Далековид ходив з рук до рук. Кожний хотів побачити «богатуруф», але раптом звідти, де ми залишили відділ, за-гнали кулемети. Всі стрепенулись. Мені відразу пригадалась моя ранкова ворожба, що сьогодні без бою не обійдеться. З пересердя, що мені захотілося йти на обсервацію, я го-лосно закликав. Негайно пустилися ми в дорогу до своїх. До відділу треба було добитися за всяку ціну. З готовою до по-стрілу зброєю біжимо в тому напрямі, де вже клекотів великий бій.

Нетерплячка гнала мене наперед. Поруч мене біг Перець з автоматом в одній руці і гранатою в другій, к-р Лагідний і вих. Зорян; решта - за нами. Кожному з нас піт заливав очі. Я був дуже зденерований і кляв себе за те, що залишив відділ.

- Не журіться, друже командир, - заспокоював мене задиханий Лагідний. - З ними є к-р Байда.

Саме тому мені треба було чим скоріше добитися до відділу, бо я не смів перевантажувати його своїми обов'язками. Він і без цього мав досить своїх клопотів.

Мені йшлося про те, щоб устійнити силу ворога, а далі про те, щоб наші не відступили, втративши з нами зв'язок.

- Думаю, що будуть тримати оборону аж до вечора, - докинув вих. Зорян. - Мусять зачекати, доки ми не вернемося. Ви маєте з собою всі карти цього терену, і вже тому наші будуть змушені чекати.

А тим часом бій шалів. Ліс гудів від розриву гранат і клекоту кулеметів. Як гарно було вслухатися збоку в цю пекольну музику!

Вже було чути крики наступаючого ВП.

- Напшуд, перуне ясни! Гура! Гура!

Але це «гура» заглушили розриви гранат, - мабуть, з нашої сторони. І на хвилину все затихло. Тільки шум та лоскіт покотився по лісу. Недалеко від нас залунали зойки і прокльони польською мовою. Затримую групу, а сам з Лагідним висуваюся наперед. Ставши на грубу звалену сосну, диви-мося пильно в той бік, звідки доносилися зойки.

- Тут не дасться прорватися до своїх, - говорю до Лагідного. - Загуста розстрільна. Крім цього, будемо мати трошки під гору, то можуть нас вибити, як зайців. Треба буде пробувати в іншому місці.

До нашого відділу було недалеко - всього яких 100 метрів. Перша невдача нас не збентежила. Ми мусіли знайти місце, в якому могли б продістатися до своїх без утрат.

- Тепер, друзі, сміло! Без жодного вагання. Вони нас уже помітили, - наказую групі, бо побачив, що ворожі вояки звернули на нас увагу. - Ми всі в польських уніформах. Вони тому так скоро не зорієнтуються. Йдемо назад.

Ми завернули і почали обходити ворожу лінію з протилежного боку. А тим часом бій розгорівся знову. Кулі, як оси, дзижчали над нашими головами . . .

- Зависоко беруть наші, - почав я сердитись.

- А чи не є це добре саме для нас? - відповів Лагідний запитом.

Я мусів признати йому рацію. Але нам не довго довелося маршувати на повний ріст. Треба було прилягти до землі, бо майже перед нашими ногами почали густо і з розтріском падати кулі.

- Хвилину відпочинемо, - кажу до друзів. - А то мені вже сил не стає.

Найбільшою моєю турботою було те, щоб ми не мали поважних утрат. Непокоїло мене також те, як наші прийняли бій. Виховник Зорян нагадав, що ми залишили відділ на доброму для оборони місці, і тому немає чим журитися. Але цей аргумент я мусів йому збити:

- А придивіться но, виховнику, добре до терену. Мені здається, що ворог витиснув наших із становищ.

- Дійсно, - potwierдив мені Лагідний. - Але не набагато.

- Слава ! . . - розлігся нараз могутній рев і урвав нашу розмову.

- Ого, наші атакують! - і ми зриваємось на рівні ноги.

- Гура !... - ще дужче розляглося з ворожої сторони. Цей рев заглушила серія гранатних вибухів. Вони були так сильні, що я заточився і присів. В вухах задзвеніло, а ліс неначе здригнувся. Після цього на кілька секунд настала тиша. Було чути тільки стогін і крики конаючих ворожих вояків. В повітрі сильно запахло свіжою кров'ю. І тоді я помітив, що стало душно і гаряче. Нагло і погода змінилася...

Після короткої перерви кулеметна симфонія поновилася.

- Направо від нас вогонь, здається, є найслабший, - звертаю увагу компаньйонів. - І то, здається, по обох сторонах.

Хвилинку всі прислухались, а потім мені притакнули. Не гаючи часу, ми рушили з місця в цім напрямі. Користаючи з прикриття грубих бугрів та грабів, ми бігли, немов хорти на полюванні. По дорозі натрапили на столочену стежку, яка вела вниз, до потоку. Вся вона була закривавлена. Здогадуємось, що нею ворог стягав своїх убитих і ранених.

Пробігши ще яких 150 метрів, ми зупинилися, щоби тро-хи відпочити і наново зорієнтуватися в ситуації, як нараз почулася, близько і виразно, наша мова:

- Уважати, ворог знов лагодиться до наступу!

Це бунчужний Соколенко повідомляв командирів підвідділів, щоби були готові до відсічі. В нас відразу вступив інший дух.

- Перець! Мороз! Бігом наладати зв'язок, - наказую з поспіхом. - Зніміть шапки!

Жваві юнаки миттю зeszли в корчах. Нас охопила гарячка. Щоб хоч ще перед атакою бути при своїх! Раптом вирінула з густих корчів постать Перця:

- Друже командир! Ходіть скоро! Тут, на цьому відтинку поляків нема.

Ми кинулись бігом за Перцем і врешті опинились в колі нашої оборони. Відразу на душі і серці стало так легко - ми між своїми! Від утоми навіть сліду не осталося.

Уже темніло. Побачивши нас, повстанці дуже зраділи. «Командир долучився», - понеслось по лінії. Всі почали окопуватись ще завзятіше.

На відтинку 1-ої чоти знову заграли кулемети. Ворог намагався пробити там нашу лінію і розчленувати нас.

- Макаре, чому мовчиш з своїм гранатометом? - кидаюся на Макара, який навинувся мені під руку.

- Не маю вже оригінальних набоїв, - відповів той. - Бий з самого пороку.

Я починаю запалюватись. Наказую не відступати ні на крок. Питаю, де є к-р Байда. Бунчужний відповів, що недалеко першої чоти. Біжу до нього. - Ну, як? - питаю к-ра Байду, підповзши до нього. - А шляк би їх трапив, червона ляшня, - відповів він стомленим голосом. - Здорово тиснули. І вже в перші хвилини витиснули нас з становищ. Це якийсь спецвідділ КБВ. Всі хлопці, як дуби. Добре убрані. І мають большевицьких старшин. Я сам чув, як один російському кричав на них і матюкався. А другий лежить недалеко, в тих корчах. Ма-буть, капітан.

- Є з нашої сторони якісь утрати?

- О, брате!. Чотовий Іменний . . .

Мені заперло віддих і сльози підступили до очей. Наш найкращий чотовий!

- ... кулеметник Слива, - продовжував гірким тоном Байда, - і ще двоє вояків. Власне, коли б не Слива, то ми мали б багато більші втрати. Це він своїм кулеметом задержав перший сильний наступ. Як поставив кулемет на зрубану ялицю, як почав жарити, то комуністи

падали, немов мухи. Але сам, бідолаха, загинув. А все через необережність. Запалився, як лев. Погано було йому з коліна, і він встав собі, та й по них. Аж котрийсь збоку його кропнув.

Далі к-р Байда не міг розказувати, бо на всій лінії знову закипів бій. Один по однім розлягалися глухі вибухи нашого гранатомета.

- Увага, бандеровці пшиготовуйон сен до натарця! - почули ми голоси з ворожої лінії.

Блискавично запрацювала думка. Треба використати ситуацію. Миттю прискакую до вояків і передаю по лінії наказ: «Маркувати наступ!» Хвилину підождавши, щоби він дійшов до всіх, складаю в рот свисток і дму в нього два рази.

- Вперед! Слава !. . . - заревіло довкруги. Половина відділу почала свистати на пальці. Трохи послабла стрілянина заскаженіла знову. Здавалося, що гори от-от заваляться.

КБВ таки не витримало. Ворожі вояки, «задерши хвости», зникали в глибоких потоках. Згодом затихло. В лісі було вже зовсім темно . . .

- Друже бунчужний, - звертаюся до Соколенка. - Призначіть скоренько кількох вояків, щоби приладили для поляглих могилу.

Сам підходжу до вбитих, які лежали один біля одного, накриті гіллям. Мені було тяжко.

- Іменний також поліг через свою необережність, - перебив мовчанку к-р Байда. - Хто ж таке бачив: стріляти на атакуючого ворога з стоячої постави?!

Незабаром спільна могила була викопана. Похоронили в ній всіх разом. «Не жди свого коханого, вже могила сира . . .» Вже не заспіває своєї улюбленої пісні командир Іменний, не буде наганяти на ворогів страху кулеметник Слива, не будуть зриватися до атаки їхні два бойові товариші . . .

Такої сумної хвилини ніхто в нашому відділі ще не переживав. Минулими роками бувало, що дві наші чоти розбивали цілі батальйони ВП. Три наші сотні атакував цілий полк 9-ої дивізії ВП, що стояв у Перемишлі, а ми його розганяли, мов горобців. Тоді теж були втрати по нашій стороні, але чомусь таке пригнічення ніколи не налягало на душу.

Над могилою поляглих товаришів ми поклялися віддячи-тись ворогові за їх смерть. А потім - потім треба було думати про те, що перед нами. Що сталося - пропало. Питаю, чи всю зброю забрали від ворожих убитих. Повстанці притакнули. Деякі ще шукали амуніції. Треба сказати, що наша вже вичерпувалась. Наказую лагодитись до відмаршу, бо маємо перед собою ще порядний шмат дороги. Рух і жвавість, які запанували між повстанцями, вплинули на мій настрій. На душі стало легше і трохи веселіше.

Порадившись з к-ром Байдою щодо нашого маршруту і обсади 2-ої чоти новим командиром підходжу до зібраного відділу.

- Командир Лагідний перебирає командування над другою чотою по поляглому командирові Іменному, - даю наказ. - Так є! - стукнувши закаблуками, відповів Лагідний.

- Порядок маршу: друга чота маршує першою, потім іде перша і третя. Збірний пункт - на всякий випадок - покажу, як вийдемо на край лісу. Ним буде одна гора.

Небо випогодилось і було ясне. На ньому мерехтіли зорі. Відділ вийшов на край лісу. На південь від нас майоріли вже гори - середній Бескид. Вказую всім на найбільшу як на збірний пункт.

Треба було переходити шосе Новотанець- Волиця, яке, на нашу думку, мало бути обсажене ворожим військом. Скріпивши наше забезпечення і додержуючи якнайбільшої тиші, підсуваємося до шосе чимраз ближче. З заходу знову над-тягалися густі хмари і почало гриміти. Незабаром люнув густий дощ. Підійшовши під гостинець, відділ задержався, щоб дати змогу передньому забезпеченню належно його пе-ревірити. В селі Новотанку був помітний рух. Крики і гавкання псів давали підставу думати, що КБВ розташовується, мабуть, по квартирах. Передня стежа, перевірівши шосе, повернулась і повідомила, що воно вільне. Розчлену-вавши відділ у розстрільну, наказую проскочити шосе бігом.

Коли ми вже були на якихось сіножатях, в Новотань-цах залунало кілька пострілів, а в повітря вилетіла пара білих ракет, які яскраво освітили всю околицю. Відділ був примушений прилягти до землі. Але незабаром підриваємося знов і вже спокійно ідемо полями, через збіжжя і іншу рістню.

Кожний з нас промок уже до нитки, а дощ лив і лив далі, немов навіжений. Йдучи з картою поперед відділу, я спо-чатку хотів вести його в напрямі с. Токарня, але пізніше роздумав. На карті були позначені копальні, до яких вела добра дорога. Вона йшла до самого лісу. Рішаю йти цією дорогою. Будемо бодай трошечки менше змучені.

Хоча дощ перестав падати, зате повів холодний вітер, який пронизував до костей. Прискорювати маршу не можна було, бо всі були дуже стомлені. Десь коло 3-ої години ночі добились ми до великого комплексу бескидського лісу. На його краю, під деревами ми трохи відпочили. Потім рушили вглиб, щоб запалити вогні, а при них погрітись і посушитися. Вже світало, коли ми зайшли над якийсь потік. Негайно розклали вогні. Наші інтенданти повитягали з наплечників куски м'яса і якісь кості. Кожний з полегшенням віддихнув. - О, бодай трохи росолу поп'ємо, все таки буде інакше, - почувлися задоволені голоси.

М'ясо дали пораненим, а кості розділили поміж роями. Приглянувшись збоку до повстанців, можна було помітити наслідки кількаденного голоду і виснаження. Всі без винятку, як командири, так і бійці, були чорні, мов земля. Глибоко запалі очі світилися, як вуглинка. Змарнілі обличчя, вистаючі вилиці, густа щетину заросту. Кожний ходив, немов сонний. Але духом повстанці були ще міцні. Посу-шившись біля вогню, вони почали натягати один одного. Найгірше дісталось ст. Воробцеві, який після бою забув взяти добрий кусок м'яса. Бідний Воробець відгризався, як міг, але не дав усім ради і відійшов набік.

Д-р Шувар робив при вогні пораненим перев'язки. Вони держалися дуже добре. Навіть стр. Каштан з розбитою кісткою руки почував себе досить можливо. Ще й жартувати пробував.

- Це дійсно герой, - сказав мені к-р Байда. - Така дошкульна рана, а він навіть не зойкне. Його треба подивля-ти. Як стрінемо десь відділ Хріна чи Біра, обов'язково тре-ба буде залишити його на санітарному пункті.

Сидячи при вогнищах, повстанці попивали гарячий росіл; ті, кому припали ще й кості, старанно їх обгризали.

- Бодай, хлопе, душу трохи розігрію, - з задоволенням говорив до сусіда стрілець Тарас, викінчуючи свою порцію. - А то, брате, вже і кишки до ребер попримали. А тепер можу знову трохи повоювати. Але вже буду пильнувати, щоби якийсь ладований наплечник здобути у поляків. Ці гади з КБВ не так по-жебрацьки випосажені, як ВП. В них є все потрібне.

Далі Тарас почав розказувати, як він одного під ялицею «шарахнув»; а коли був маркований наступ, він таки не видержав і підбіг до вбитого. Був хлоп, «як дуб» і все на ньому було нове, хоч і поганенької якості. На превеликий жаль Тараса, в наплечнику його була тільки одна мала консерва; але Тарасові «аж слинка з рота покотилась». Під час нічного маршу він «сам проковтнув кусок», а решту поділив між хворими.

12. На верхах Бескиду

Сонце підвелось вже на висоту чоловіка, як я наказав гасити і маскувати вогнища і приготуватись до відмаршу. Повстанці почувались уже досить добре. Трохи посушилися і підкріпилися, тож могли маршувати далі. Була надія, що завтра-післязавтра зустрінемося з відділами, які оперували на цьому відтинку, - а тоді вже все поправиться.

Відділ рушив. Тут гори були більші, як у Бірчанщині, тож не дивота, що коли ми видряпались на верхи, стало досить холодно. Почасти тому, що ми були втомлені переходами і боями.

Перед доріжкою, яка провадила хребтом гори, ми трохи задержалися, щоби спочити. На цій доріжці було багато сві-жих слідів, валялися недокурки. Треба було думати, що ще недавно тут переходило КБВ.

- Тут така сама пустиня, як у нас на українських селах, - кажу до к-ра Байди. - Напевно всіх виселили, а тепер роблять бльокади і облави як по селах, так і по лісах. Сьогодні маємо

понеділок - тяжкий день. Якби хоч сьогодні обійтися без бою, а то, пане-брате, доведеться цілий тиждень воювати.

- Треба ходити обережно, - відповів к-р Байда. - Зайдемо десь у добрий відтинок лісу, пересидимо до вечора, а потім рушимо знов. Найдалі завтра ми повинні зв'язатися з котримось із наших відділів. Ну, а його командир вже буде знати, де знаходиться командир відтинка. Головне те, що я знаю, де зв'язковий пункт. Але маршуймо, бо тут zostаватися недобре. Це перехідне місце. А то дідько ще КБВ наднесе!

Відділ рушив далі, завертаючи на схід. Ми бачили внизу довколишні села. Цивільних людей в них не було видно, натомість сновигало багато ворожих вояків.

По якійсь годині маршу переднє забезпечення нагло по-дало знак задержатися.

- Долів! - даю команду, і весь відділ щез у траві та по корчах.

Приклякнувши на коліно і приклавши до очей далековид, оглядаю передпілля нашого маршу.

- Дідько би вас взяв! - заскреготів я зубами. - Не мала холера деінде заквартирувати! Просто нам на дорозі! - Що там таке? - запитав к-р Байда. Кличу його до себе і показую йому рукою перед себе. Мабуть, КБВ. Було його коло трьох соток. Одні сиділи, другі стояли, а ще інші робили якісь вправи.

- О! Дивись, брате, як вони себе добре почувають, - оглянувши ворожу частину, заговорив Байда. - Ех, якби так зо два міномети. . . Ото звивали б копитами!

Не було іншої ради, як завернути і взяти напрям на с. Вислок Горішній. Може, хоч там спокійно пересидимо.

Я і к-р Байда ішли поруч. В розмові я висловив своє побоювання, що і в Вислоку квартирує ворог. А якщо ні, то ввечорі спробуємо принести звідти трохи картоплі. Звичайно, якщо її ще не забрали поляки.

- Чорт його, брате, знає, - сказав Байда. - Як вийдемо на край лісу, то побачимо Вислок. Будемо спостерігати, які в селі рухи.

З хребта відділ зійшов розстрільною, щоб не залишати по собі сліду. Потім ми знову скрутили наліво і повільним маршем вийшли за годину на гору, покриту грубими соснами і молодими яличками. Нараз погода цілковито змінилася. Сонце почало пекти так, що годі було витримати. Вояки сховалися від спеки в тінь сосон і ялиць. Кожен був охлялий і випивав трохи не по пів ведра води відразу.

Бул. Рубач, скинувши черевики і повісивши на шию далековид, скоренько, немов вивірка, видряпався на найвищу ялицю, що стояла біля нас. Його завдання полягало в тому, щоб оглянути всю околицю, а головну увагу звернути на с. Вислок. Рівно о 12 год. Рубач зліз з дерева.

- В селі, друже командир, є військо, - зголосив він. - Ходять теж по полях. Ворожі фірманки щось возять по всьому селу. Крім того, на дорозі Вислок - Карликів так само швендається весь час вороже військо. Це, мабуть, ті самі, що ми їх завважили вранці.

Я подякував Рубачеві і порадив йому відпочити, що вже робив весь наш відділ. Дехто з вояків спав, інші робили «чистку» в сорочках. О, та погань почала дуже докучати!

Коли ми з к-ром Байдою знов розгорнули карти, нам стало невесело. Довший час ми приглядалися їм мовчки. Що робити?

- Обов'язково треба, не чекаючи вечора, рухатися далше, - врешті перебиваю мовчанку. - До Вислока не підсунемося, бо там стоїть КБВ. Тому треба цим пасмом лісу, понад Вислок - Карликів тягнути під Команчу. Тут вийдемо над с. Репедь і зорієнтуємося, де нам перейти шосе, штреку і ріку Ославицю - попри Репедь, чи попри Явірник.

Свій плян я обгрунтував тим, що в селах, попри які ми мали б проходити, може, вдасться роздобути щонебудь з'їсти, бо без їжі ми довго не потягнемо. Вояцтво занадто виснажене. Не дай, Боже, зчепитись сьогодні знов! Це було б фатальним. Найтяжче буде нам перейти дорогу Вислок - Карликів, яка веде через ліс і по якій вештається вороже військо. Було б чудово, якби вдалося проскочити непоміче-ними. Штрека та ріка - це вже дурниця. Там пройшли б ми несподівано.

- Плян добрий! - відіззався Байда. - Тільки чи не зарано ти думаєш рушати? Не вірю, щоби при переході дороги ніхто нас не спостеріг. Мусиш, Громенку, взяти під увагу те, що і для нас, і для них це - переходове місце, якого вони бережуть, немов ока в голові. Вони добре знають, що тут завжди може попастися їм в руки хтонебудь з наших - з відділів, зв'язку тощо.

Все таки я свої думки не попускаюся. Бо коли ми за-держимося тут довше, - говорив я, - то не встигнемо до-кладно розпізнати про те, що діється в Репеді і Явірнику. Прийдемо за ночі і нічогісінько не зробимо. А проблема роздобути бодай трохи бараболі є дуже гостра. Тому заздале-гідь, ще за дня, нам треба бути під цими селами: якби нам не відпав Вислок, тоді не було б чого спішитись. А так - нема іншої ради. Братство вже пару днів майже нічого не їло, а тут високі гори, і їсти хочеться навіть тоді, коли люди-на сита.

- Я думаю, що за півгодини таки треба буде рушати, - скінчив я свої міркування. - Чорт їх забори - амуніції ще трохи маємо, і я вірю сильно, що братство буде воювати завзято. Зрештою про це нема чого говорити.

Байда важив одні і другі аргументи. Треба було оминати зустрічі з ворогом, але проблема прохарчування була теж дуже пекуча. - Ну, йди, йди! Побачимо - сказав по хвилині надуми.

Сонце не переставало пражити. Приклавши їдунку з свіжою водою до губ, я спорожнив її наполовину. Захотілося курити, тому підходжу до Перця.

- Витрушуй кишені, Перець. Може, щось знайдеш, бо курити ще більше хочеться, як їсти.

На моє здивування, Перець подав мені капшук з тютюном. Відразу зібралася довкруги нас ціла компанія - д-р Шувар, Зубченко й інші. Кожний хотів покурити.

- Розум є добра річ, тільки його треба мати, але ще краще, коли хтось має щонебудь закурити, - пожартував д-р Зубченко. Всі вибухнули сміхом.

- Докторе! Ви б, до лиха, замовкли, - відіззався к-р Байда. - Я й сміятися не годен. В мені всі кишки позлипалися докупи, дух ледве теліпається, а вам жарти в голові.

- Раджу, друже командир, видудлити цілу їдунку свіжої води - і вони розліпляться. Знову загальний регіт.

Але жартувати довго не довелося, бо треба було виру-шати в дальшу дорогу. Наказую готуватися до відмаршу. Відділ заворушився. Повстанці помалу вставали, поправляли на собі виряд і зброю. Сонце далі пекло немилосердно. На небі зрідка перебігали кучеряві хмаринки.

- Знову буде дощ, - завважив бунч. Соколенко. Аби тільки не злива; тут, у горах таке часто буває. Ці дощі нароблять нам великих труднощів.

- Що це є супроти вічності? - докинув вих. Зорян. - Нам і так море по коліна.

- Ну, братство, махаймо далі! - говорю до старшин. - Тільки через дорогу треба буде переходити обережно!

Даю вказівки. К-р Лагідний машрує з своєю чоток) позаду і забезпечує нам боки дороги. Третя чота маршує як перед-не забезпечення. Збірного пункту не подаю, тому наказую тримати між собою тісний зв'язок. Подаю до відома командирам чот, що моє місце - на чолі відділу, при третій чоті. Чи має хтонебудь якісь запити?

Діставши відповіді, що завдання ясне, наказую маршувати.

Взявши відповідну відстань один від одного, повстанці тихим і обережним маршем посувалися вперед. Ліс був то рідкий, то порослий густими корчами, продиратися крізь які було тяжко. Але найгірше дошкуляла сильна спека. По тілу спливали струмки поту. Доріг або стежок тут не було. Довелося вести все братство за азимутом.

За годину ми були вже недалеко від небезпечної дороги Вислок - Карликів. Спинивши весь відділ висилаю стежу, щоби перевірила місце, де ми мали перейти дорогу. За кілька хвилин вона повернулася і зголосила, що на дорозі є багато свіжих слідів. Недалеко від місця плянованого переходу знаходиться велика поляна, на якій стоять шатра, але біля них нікого не видно.

Я і командир Байда, нашвидку порадившись, устійнили, що через дорогу треба буде пробігати чотами, і то розсипною і якнайшвидшим темпом. Звернувшись до Лагідного, я наказав виставити тільки підслухів, які негайно мали б повідомити, коли б щось завважили. Вони не сміють алярмувати пострілами.

Внедовзі все було готове до перемаршу. З третьою чотою к-ра Залізняка підходжу до дороги. Вона досить широка, її боки досить стрімкі. Зліва і справа від нас були закрути. Ліворуч дорога тягнулась догори.

- Третя чота, бігом!

За кілька секунд вона була вже по другій стороні, у великому лісі. За нею подалась перша чота, а з нею весь почот, к-р Байда, я і поранені. Лишалось перебігти другій чоті.

Саме тоді, коли вже половина цієї чоти була по другій стороні дороги, а решта ще на дорозі, вище і нижче виринули групи КБВ і відкрили по наших вогонь. Сталось це так раптово, що останні рої, з якими біг і к-р Лагідний, не мали змоги відповісти ворогові вогнем. Вчепившись шкарпи, вояки вскочили в ліс. На дорозі залишився важко поранений інтендант Гупало: наші не встигли забрати його з собою. Крім нього, ворог поранив к-ра Лагідного. Цей дістав кулю в ногу. Вона застрягла в м'язах.

Отже весь наш відділ був уже по другім боці дороги. Треба було якнайскорше відв'язатися від ворога, і тому наказую другій чоті розсипатися в розстрільну і прикривати наш марш. Решта посувалася стрілецьким рядом. Принагляємо темпо маршу. На ходу питаю к-ра Лагідного, як він чується.

- Нічого поважного, друже командир, - була його відпо-відь. - Чуюся добре, куля осталась майже під верхом, дурниця!

- Ну, то уважай добре. Якщо будуть пхатися, бий, брате, щоб аж курилося. Я біжу наперед, щоб там чогось не сталось, ну і напрям треба тримати.

КБВ, зорієнтувалось, в якому напрямі ми пішли, відразу почало за нами погоню. Остання чота почала вже відстрілюватись. Бачу, що без бою не обійдеться. - Бігом на гору! - даю наказ.

Вояцтво відразу збагнуло, про що йдеться, і чимдуж кинулось у вказаному напрямі.

Мене мучила спрага. Рот пересох. Якби хоч краплину води!..

Коли відділ видряпався на верх гори, наказую спинитись. Відразу беруся до порядкування чот до бою. Мені до помочі стає бунч. Соколенко. Командири чот зайнялися розмішуванням своїх роїв. К-р Байда обсервував передпілля, де гна-лося КБВ. Все грало, як у гармонії. Кожний знав і своє місце, і що має робити. Тим часом к-р Байда дістав нову ідею.

- Давай сюди, Громенку, кількох кулеметників, а решта нехай залишаться на місцях. Дивися, звідси буде добре їм сипнути.

На вид доброї позиції я навіть здригнувся.

- Давайте, друже бунчужний, кількох сюди, - звертаюся до Соколенка, - а решту командири чот нехай порозмішують на всякий випадок по певних місцях.

Вмить, немов шуліки, примчали кулеметники: ст. віст. Хитрий, Смик, Крук, Коваль, віст. Дуб, Грім, Швейко і ст. віст. Чорний. Разом з ними були їх амуніційні. О, вони орудували своїми кулеметами, немов школярі олівцями! Вони ніколи не випускали надармо ні одного набоя.

Прибігши, ці «косарі смерти» швидко зайняли становища. Тут для них було, де розгулятися. З долини доходили до нас крики КБВ. Воно йшло за нашими слідами. А сонце пражило, немов би хотіло перетворити нас на печеню.

Ось на малу полянку, що лежала перед нами, висунулась ворожа стежа, розглядаючись на всі сторони. Нас не помітили. Завважили тільки наші сліди, які йшли попід гору. Вони власне заманювали їх до дальшої погоні. Половина наших кулеметників скерувала свої кулемети на поляну, а друга половина - на свіжо протоптану нашу стежку.

- Стріляти як подам наказ, - пошепки передаю кулеметникам.

Ворожа стежа почала сміло посуватися вперед. За нею тягнувся довгий ряд польського війська.

- Треба вже починати, поки не вийшло їх з цього потоку забагато, - шепчу до Байди.

- Так! - відповів той. - Подай знак, щоб відкрили вогонь.

Я відтягнув рукоятку замка своєї автоматичної пістолі і націлився. Те саме зробив бул. Петя з своїм автоматичним крісом. Кулеметники вже були готові посилати свої черги. І ми вчинили пекло.

Ворог загубився. Несподіванка була завелика. Залишивши кільканадцять трупів на місці, поляки розскачались по близьких яругах і потоках . . .

Ми навіть не помітили, що небо нагло покрилось густими хмарами. Зчинилася громовиця; немов з цебра, лютує дощ.

- Тепер є нагода відв'язатися, - говорю до Байди. - Використовуймо її швидше.

Заки вони очуняють і позбираються, ми зробимо добрий кусок дороги.

- Так! Маршувати, і то скоро!

Залишивши попередній порядок маршу, наказую негайно рухатися. Скорим маршем, при добрім забезпеченні, яругами і глибокими потоками відділ посувався на схід. Повстанці йшли обережно, з готовою до пострілу зброєю в руках, щоб кожної

хвилини можна було привітати ворога. Я при-глядався до їх облич. На жадному з них не можна було помітити не то що страху, але навіть тривоги. Тільки голод і виснаження зробили своє . . . А дощ, як навіжений, лив далі.

За пів години ми зробили вже понад два кілометри від місця нашої сутички з ворогом. Кожний з нас промок до нитки. З одежі вояків виходила пара. Вони подобали на струджених коней. Наказую уповільнити темп маршу. Видно було, що кожний віддихнув з полегшею.

Ліс був тут досить рідкий. Нам треба змити ворога, щоб не насідав нам на п'яти. Завернувши відділ на захід, наказую робити за собою великий слід. Відтак, коли проминув якийсь час, розвиваю відділ у розстрільну і наказую не залишати тепер по собі жодного сліду. Потім завертаємо назад і йдемо в потрібному нам напрямі.

Помалу дощ перестав. З-за чорних хмар знову появилось сонце і почало пекти з попередньою силою. Над маршуючим відділом підносились густа пара.

Незабаром над комплексом лісу, в якому ми були, появилось троє ворожих літаків. Вони почали низько кружляти.

- Літак - крийся! - залунав мій наказ, коли вони помчали понад верховіттям. Вояцтво миттю розскачилось і поховалося під деревами.

В ту ж хвилину з двох розвідчих літаків посипалися жмути летючок. Скидали їх, мабуть, над усім простором лісу. Зміст летючок був нам відомий.

- Хоч буде в чому курити, - сміялися повстанці, ховаючи під шапку (це було єдине сухе місце) жмути надрукованого паперу.

Після цього відділ рушив далі, вже досить повільним маршем. Повітря було мляве, кожний з нас відчував млявість. Губи висохли, дошкулювала спрага. З огляду на здоров'я забороняю пити воду. На щастя, по дорозі натрапляли ми на ягоди, які до деякої міри гасили нашу спрагу.

13. Так умирають повстанці

Коло 4 год. ми вийшли над с. Репець і розтаборувалися на одній, добрій для оборони горі. Повстанці знімали з себе штани й сорочки, щоби викрутити з них воду і тим самим прискорити їх висихання, а потім натягали їх, вогкі, на себе. Але незабаром насунули знову чорні хмари, які віщували, що нашому промокканню ще не кінець. Проте цим разом ми вже краще собі зарадили: кожний рій зладив для себе з палаток шатро, в якому міг заховатися перед дощем.

Цим разом був уже не дощ, а страшна злива. Громи били, мов на команду, безперервно. Виглядало, що от-от настане потоп. Здається, що Бог на якийсь час забув про цю околицю

нашої рідної землі. Кругом було чути тільки гуркіт громів і шум дощу, а очі осліплювали блискавиці.

Хоч ми були і в шатрах, проте посидіти на землі не довелося. Вода підходила і під шатра. Треба було підводитись і сідати навпочепки. Але і так не можна було довго витримати: ноги терпли і відмовляли послуху. В рою Лози повстанці затягнули пісню:

«Як засвітяться світла нічних ліхтарень, Всюди тихо, всі вулиці сплять, - І тоді з закамарків темряви ночі Повиходить вся нічна брать Він до сонця не звик - в темноті цілий вік, Щоб побачити ворог не зміг. Він не знайде ніде співчуття, ні жалю, Лиш пістоля все вірна йому. . . »

Тужно стало на душі від звуків цієї пісні. А проте в її словах було щось таке, що кріпило дух, будило завзяття і наказувало витримати. Ця пісня була однією з найбільш улюблених мною. І мене потягло пристати до веселої, хоч і голодної братії співаків. До нашого гурту приєднався ще д-р Шувар, підтягуючи своїм славним громовим басом.

Де ж ті гарні часи, що так скоро пройшли,
Де ж та пісня могутня без слів . . .

Гарна, ніжна, мов органи, мелодія зливалася з шумом дощу і перекотами громів.

Де ж ті ніжні слова, що пили з твоїх уст,
Де чарівні дівочії сни?
Все пройшло в сіру даль, а у серці лиш жаль,
Що ці хвили не вернуть до нас.
А що серце болить, забуває на мить,
Що так скоро пройшов любий час.

- Грррах! - ударив десь близько нас грім. Всі підскочили.
- Алеж гатить, мов навіжений, - пробурмотів д-р Шувар.
- Скоро перестане, - подав кулеметник Крук. - Дивіться, вже вияснюється.
- Ага! Дав би Бог, а то я вже своїх ніг не чую, - сказав бунч. Соколенко. - Треба буде масаж робити, щоби їх до ладу привести.
- Добре, що маємо доктора, - кинув хтось з гурту. - Дістане роботу за своїм фахом.
- Ти, чортів сину! - з уданим гнівом накинувся д-р Шувар на дотепника. Як я дам тобі такі масажі разом з «сухими окладами», то після цього твої ноги вже ніколи не затерпнуть.

Всі вибухнули здоровим, перекотистим сміхом. Це був сигнал для дальших жартів, тож посипалися всілякі анекдоти.

Дощ знову перестав падати. Знову показалося сонце і освітило всю околицю. З-під шатер вилазили повстанці і випростовували затерплі члени.

- Ну, може, хоч тут дещо зорганізуємо, - заговорив к-р Байда, заглядаючи на карту. - До села Репедь буде не більше, як один кілометр, до шосе і штреки - не далі, як два кілометри. Було б дуже добре, коли б ще сьогодні ввечорі ми спекли якоїсь картоплі. До ранку будемо в селі Туринське. Там теж трохи підживимося, бо це село було досить заможне. Знаю ці околиці, бо минулого року я тут проходив.

Я висловив думку, що нам треба перейти на сусідній горбок, бо там, здається, буде для нас краще. Там був близько потік і готові, нарізані дрова. К-р Байда погодився.

Перейшовши на другу гору, ми переконалися, що місце тут було справді незле, зокрема з огляду на оборону. Звідси було видно і село. З однієї сторони до гори прилягала широка поляна, на якій були вже поскладані копиці свіжого сіна. Здогадуємося, що тут господарюють уже польські селяни, користуючись українським майном. З трьох інших сторін тягнувся ліс.

Відділ зайняв кругову оборону, виставивши забезпечення. Повстанці зійшлися на маленьку поляну, що була по середині нашої «території», щоби могли погрітися проти сонця і обсушитись. Дехто сидів, інші витрушували з кишень рештки тютюну і курили; а ще інших присипляло сонце, і вони куняли.

В год. 17,15 з того боку, звідки ми прийшли прибіг виставлений нами підслух і зголосив, що до нас підсувається КБВ.

- Я їх завважив, коли вони сходили з тієї гори, де ми були. Ішли нашими слідами, - говорив старший віком, завзятий гуцул віст. Рубаха.

Ця вістка ніяк не могла нас порадувати. Замість подбати про поживу будемо змушені в голоді й холоді воювати далі.

- Добрий понеділок, пане-брате, чорти б їх забрали! - пробурмотів я злісно до Байди. - Як продержать нас до 9-ої, то й амуніції не вистарчить. Ну нічого, постараємось їм тут справити баль і відібрати всю амуніцію, яку ми досі вистріляти. Або мене шляк трапить, або їх, гадів.

- Чекай, не скачи, не гарячись, - заспокоїв мене к-р Байда. - Помалу зробимо все. Вони від поляни напевно не будуть наступати, тому треба буде залишити тут тільки один рій і ПЖ, а решту кинемо туди, звідки можна буде ждати найбільшого тиску.

На цьому і стаємо. До моменту перших пострілів залишалось ще трохи часу, отже була змога краще зорієнтуватися в ситуації. А тимчасом я покликав до себе командирів чот і повідомив про головне завдання. Воно було коротке, і я закінчив його такими словами:

- Сьогодні або ми, або вони пани. Амуніцію мусимо здобути. Ясно? - Так є! - Ну, то на становища!

Повстанці залягли, мов послушні діти. Кожний добирав собі краще місце, з добрим полем обстрілу, окопувався і маскувався. Я вибрався оглянути нашу лінію і приговорював до бійців:

- Спішіться, хлопчики! Вони вже близько. За дві-три хвилини будуть тут.

З долини вже виразно доносилася до нас команда польських старшин.

-Тшмай, перуне ясни, одлеглосьць! Уважаць!

Дійшовши до чоти к-ра Залізняка, беру його з собою, і ми вдвох висуваємось по той бік лінії на обсервацію. Причаївшись за грубими деревами, ми слідкували за ворожими рухами. Потім, ховаючись за пеньки зрубаних дерев, долучились до нашої лінії.

- Стріляти зблизька! - передаю наказ по лінії.

Перед нами вже виринули постаті ворожих вояків. Якийсь грубий старшина командував сильним басом:

- Розцьонгонць сен в тралієркен на лево і право.

Замігали постаті ворожих вояків, розтягаючися в розстрільну чолом до нас. З долини підходило їх щораз більше.

- Вже чи ще ні? - почувся по нашій лінії зденерований шепіт.

- Ще ні!

- Стаць! Вирувнаць лінієн! - чуємо нову ворожу команду.

«Ну, вже пора!» - подумав я. Поглянув ще на годинник - пів до шостої. Ох, до 9-ої, тобто до вечора ще далеко. Три і пів години!

Ворожа розстрільна почала посуватися вперед.

- Вогонь ! . . - і неначе грім з неба, ударила вся наша зброя. Мов снопи, покотилися перші вбиті і поранені поляки.

З долини підбігала свіжа розстрільна: доповнити ряди ворожої лінії. Вона стрибками підсувалася до нас чимраз ближче.

«Еге, - подумав я, - сьогодні нам так легко вже не випаде. З нами зчепився, можливо, якийсь спецвідділ».

Ворог приступив до бравурного наступу. Найбільший натиск зробив він на відтинку 3-ої чоти к-ра Залізняка. Мабуть, коло сотки гранат розірвалося перед нашими становищами, а після них - ще стільки ж. Гуркіт оглушив нас цілковито.

- Гурааа ! . . - і ворог рушив в атаку.

Ситуація ставала дуже прикрою. Дим в'їдався в очі, нічого перед собою ми не могли бачити. Здавалося, що от-от вони нас виб'ють з лінії. І якладаю в рот свисток і пронизливо свищу два рази. Відразу по цьому полетіло від нас кілька десятків гранат і розірвалося між наступаючими лавами. Нам було трохи краще, бо нас охороняли зрубані дерева і пеньки. Ну, а ворогові було трохи гірше, тож не диво, що таке спершу грізне «гура» відразу почало притихати, а натомість почулися зойки і стогони. Над полем бою зносився вгору дим. Стало гаряче. В ніздрі вдарив запах теплої крові.

- Не уцекаць! Не уцекаць, скурве сини!

- Куда? . . . мать! - бушував другий голос. - Вперьод, а то стрелять буду, как собак!

Мені важливо було знати, яка створилась ситуація, і тому я підводжусь і з-за грубого дерева оглядаю наше передпілля. В ворожих рядах бачу велике замішання. Московська лайка підтвердила мої здогади, що при поляках мають бути песиголовці з НКВД.

- Таки трапить вас шляк, гади! - лаюся з пересердя. - Перець і Крик, до мене!

Юнаки кількома скоками, мов сернюки, опинились уже біля мене.

- Перець до 3-ої чоти, Крик - до 1-ої. Передати чотовим наказ: На один свисток кожний кидає гранату, два свистки - наступ. Добігти до ворожих трупів і забрати зброю, а головно амуніцію. Крім цього, під час наступу нехай кухарі тарабанять у баняки. Ви оба вертайте скоро на свої становища. Зрозуміли?

- Так є! - і обидва молоді зв'язкові, засмалені, як циганчуки, щезли поміж ялицями і буками.

Ворог відкрив сильний кулеметний вогонь. Тонкі, молоді граби, буки, ялиці падали, немов підрізані. Не одному з нас довелося дістати по лобі від гілля падаючого деревця.

- Всьо на нас. Цілий світ на нас. Навіть дерева! - жартома сказав «старий» Рубаха.

З долини підходили щораз нові підкріплення. Я обсервую їх з-за дерева. Наче муравлище!

- Увага, хлопці! - даю наказ, раптом здогадавшись про намір ворога. - Обстрілюйте злегка, але цільно, бо вони хочуть забрати своїх побитих, біля яких є амуніція.

Перестрілка стала гущішою. Час від часу вибухала граната. Дивлюся на годинник і ловлю себе на тому, що кручу головою: 15 по шостій! До вечора ще далеко.

- Уважати! Ворог знов лагодиться до наступу! Мій наказ пішов по лінії.

З ворожої сторони вже заграло, може, понад 30 кулеметів. Витворилась така клекітня, що й слова не можна було почути. Уже почали валитись і декотрі грубші дерева.

- Ну, хлопці! - сказав я до своїх, - надходить рішальна хвилина. Крик! - звертаюся до зв'язкового. - Піди до к-ра Лагідного, хай дасть сюди дві кулеметні ланки на підмогу. Скоро!

- Приготовляти гранати! - кричали на вухо один одному вояки.

Ворог нагло перервав вогонь і з диким «гура» кинувся ще раз в атаку.

- Вогонь! - і ми відповіли йому своїми пострілами, але це його не зупинило. Позад його лінії, мов божевільні, ревіли большевицькі підганячі з наганами в руках.

- Вперед! . . . мать! Куду удіраєш, сволоч?

Помалу, але вперто ворог підсувався під наші становища. На небо знов насунули чорні хмари і почало гриміти. - Ще тільки цього і бракувало!

- Перець! - звертаюся до зв'язкового. - Заложи білу парашутну ракету в ракетницю і тримай її наготові.

- Друже командир! - чую кілька збуджених голосів. - Поляки вже близько!

З другої чоти долучилося до нас дві кулеметні ланки і залягли на лінії.

- Ну, Перець, стрілай ракету, але прямо на їхню лінію. Не догори!

В повітря вилетіла вогниста куля. Вона розбилася ще на п'ять світел, які, горіючи, зависли в повітрі, а потім почали поволі спускатися.

Тишину, яка запанувала на мить, прорізав мій свисток - і застогнали сусідні карпатські гори, бо майже рівночасно розірвалося сливе 100 гранат. Вони так потужно стрясли повітрям, що на якусь секунду нам забило дух. Сила вибуху рвучко піднесла вгору горіючі на парашуті ракети. Дві з них зависли в гіллі дерев.

Я дав два гострі свистки. Неначе рев сотні роздратованих турів, розляглося могутнє «слава» наших повстанців. Кухарі почали бити по баняхах, в яких варилася їжа, і свистати в пальці. Бракувало ще тільки несамовитих вигуків. Був би чистий образ з часів татарської навали!

- Вперед! . . . Вперед! . . . За Україну! . . .

Вискакую з-за зрубаної ялиці, а за мною, немов вихор, рвонула перша чота. Третя чота під командою к-ра Залізняка вже поралася біля ворожих трупів, які, немов колоди, лежали покотом, один коло одного.

- Скоро поратись! . . . - кричу я, а потім гукаю до Соколенка:

- Друже бунчужний! Скочте до Залізняка, хай кінчає, щоби мав змогу прикрити нас вогнем.

- Спішися, Громенку, - наглив мене Байда, - бо вони вже прочунали. Дивися, знову вилазять з потока.

Залізник з своєю чотою був уже на старих становищах. Треба було забиратись і нам. Ракети ще горіли.

- Командире Бартель, відступати на попередні становища! - даю наказ. - Скоро!

КБВ швидко зорієнтувалося, що нам ішлося про амуніцію, і почало робити наступ наново. І цим разом він був безуспішний. Ми вже були на старих становищах і чулися в них, як у себе вдома.

- Грунт, що є чим стріляти! - говорили весело вояки.

Ворог почав нас обстрілювати з кулеметів і автоматів. Але бунч. Соколенко уже встиг обійти всю лінію і менш-більш зорієнтуватися щодо здобутих трофеїв.

- Перша кляса, друже командир! - говорив він задоволено. - Є понад 170 гранат, кілька нових автоматів і понад 4000 набоїв. Самі світляні і розривні. Декотрі принесли хліб і консерви.

- О, це добре! - перебив я йому. - Хай раненим занесуть!

- Вже їдять! - відповів Соколенко. - І всі кулемети забрали.

«Чорт з ними, з цими кулеметами, - подумав я. - Все одно доведеться їх десь ламати і розкидати, мов сміття. Маємо доволі своїх, не годні вже їх носити».

Пропоную Соколенкові трохи відпочити і говорю йому, що в мене дух ледве держиться. Заки ворог зформується до наступу, промине яких 15 хвилин.

- Мені здається, - говорю бунчужному, - що вони будуть тепер налягати з усіх сторін, нам треба буде розділитися по всіх чотах, щоби піддержати вояцтво. І так треба подивляти, як по-геройськи воно держиться. Чи є якісь утрати?

- Ой, є! - сумно відповів Соколенко. - Двох убито. Оба з Залізнякової чоти. Там натискали найсильніше.

Потім переходимо до обрахунку ворожих сил, які беруть участь у цьому бою, і устійнюємо, що проти нас оперує не менше п'яти соток. Довелося нам пожалувати, що нема оригінальних набоїв до гранатомета, а то напевно все виглядало б дещо інакше.

Тим часом перестрілка ставала чимраз сильнішою. Проте ми з бунчужним не переставали гуторити. Я спитав Короленка, скільки, за його спостереженнями, може ворог мати тепер убитих.

- Оскільки орієнтуюся, то понад сорок, - відповів бунчужний. - Але, холера, всі хлопці - як дуби! Вибранці! До КБВ яких-небудь не приймають. А на відтинку 3-ої боти я бачив двох убитих старшин. Зовсім не погожі на європейців. Якись азіати!

Розмовляючи, ми наблизились до д-ра Байди. Присідаю біля нього. Розглядаючи розгорнену карту, вія сказав:

- Мені здається, що і штреку, і шосе муситимемо проходити пробоем.

Ніде правди діти, цього боявся і я. Але це було б ще пів біди, якби була змога дати воякам попоїсти. Якщо ж голодування ще потягнеться, то вони і ворушитись не зможуть.

Дощ знову взявся до своєї роботи. Якось сумно стало на душі. Здавалося, що Бог про нас забув.

- Вони тепер схочуть витиснути нас на поле, - знову заговорив к-р Байда.

Д-р Шувар, вих. Зорян, бунч. Соколенко і к-р Лагідний притакнули йому. Але, мабуть, ніхто не вірив, що ворогові це вдасться. Бо ми вже мали так цінну для нас амуніцію. Коли б не вона, то кінець кінцем їм удалося б вигнати нас з наших становищ.

Краплі дощу почали падати дедалі густіше.

- Цікавий я знати, чи ми колись у цих Карпатах висушимось? - запитав д-р Шувар. - Мабуть, мокрому, доведеться і ноги задерти.

- О, докторе, - потішив його хтось з гурту. - Не тратьте надії. Нам тільки б за штреку, а там і погода поліпшає.

- А я мав пригоду, - заговорив бунч. Соколенко, змінюючи тему. - Лежу за пеньком та дивлюсь, чи не видно десь чотирирогатики. Аж тут нараз як не гахне мене по заді. . . Я аж затерп. Думаю - невже ворог перервав ззаду лінію і мене поранило? Обертаюся і бачу на собі здорову гіляку. Ну, слава Богові, думаю . . .

Соколенко не докінчив свого оповідання, бо з'явився задиханий зв'язковий від чотого Залізняка.

- Друже командир! - зголосив він, - поляки лагодяться до наступу.

- Ну, мої приятелі! - зриваючися з місця, звертаюся до старшин. - Мусимо видержати, мабуть, найсильніший наступ. Гайда на лінію!

К-р Байда хотів був відходити з нами, але я на це не погодився. «Наказав» йому лежати на місці, бо не можна всім разом наражуватися на небезпеку і заглядати смерті в вічі. Приобіцяв йому повідомляти його про перебіг бою через зв'язкових.

Тим часом перестрілка наростала на силі. Бігцем добираюся до відтинка третьої чоти.

- Сьома двадцять, - дивлячись на годинник, говорю до бул. Рубача. - Витримаємо, друже Рубач?

- О, річ ясна, друже командир, - відізвався завзятий підстаршина. На нашу чоту найбільше натискають тому, що вона ближче до поля. Хочуть тут прорвати нам лінію, але дулю... Головне те, що є амуніція і гранати, а решта - дурниці.

Я трохи підвівся з землі і оглянув наше передпілля. - Всім змінити становища, - наказую. - Треба висунутися з-під дерев на яких 2 метри вперед. Хай кожний наложить перед собою пенків.

Наказ виконано хутко. Одні стріляли, другі поправляли становища - і так напереміну.

Між першою і другою чотою ворог відкрив гураганний вогонь і приступив до енергійного наступу. Застогнала земля від розриву гранат і гори задрижали. Забушував бій. Світляні кулі перехрещувались, мов фантастичні джмелі. Об'єктивно беручи, це видовище було гарне.

Знову не пощастило ворогові. Наступ був відбитий. На якийсь час затихло. Тільки час від часу то з одної, то з другої сторони розтинався вистріл. Це кращі стрільці «пробували своє праве око», хоч було вже трохи темно.

Дощ не вщухав. На землі постало болото, але ми мусили лежати. Нас безупинно обливали холодні струї. На додаток повіяв зимний вітер. Кожного підкидало від холоду. Щойно тепер воші почали робити під сорочкою свої маневри і заявляти про своє «я». А кишки безнастанно грали голодне танго.

Ворог вистрілив кілька білих ракет, які освітили все бойовище. Стало ясно, наче вдень. До нас долинули вигуки ворожих вояків:

- Гей там, бандеровці, як длуго бендзеце лежець? Для чего сен не поддасе?

- Ходи сюди ближче! Скажемо тобі, Антку, чому не піддаємося, - вигукнули з нашої сторони.

- За цо сен бієце?

- За Україну.

- Не бондзь глупі. Такей України не бендзе, як ви хцеце. Сталін не допусьці до того.

- Ти, дурний цапе чотирирогий, по наших спинах ще Сталін не їздить, а по ваших уже почав. Ще не знати, хто краще виграє - ви чи ми.

Відтак по ворожій стороні залунав якийсь грубий голос, наказуючи, щоби було тихо. Ми також замовкли, бо цікаві були почути, що нового придумують московські прихвосні. Грубий голос почав своє сольо:

- Єст там у вас такі Громенко? Поведзе му, жеби сен с. син поддал, а як не, то вас вшисткіх до годзіни часу розпешими.

По нашій стороні вибухнув рев сміху.

- Гей ти, бурмило, - гукнув бул. Рубач. - Заткай собі хавку і завчасу, поки ще живий, задирай копита!

Пересварка не вгавала. З обох сторін лунали щораз уїдливіші епітети.

Мене занепокоїло те, що ворог уже знає, що я команду цим відділом. Питаю к-ра Залізняка, звідки він міг би про це довідатись.

- Мабуть, там на дорозі зловили Гупала живим і він, бідака, мусів сказати, - відповів Залізник. Знову заграли кулемети.

- Ну, чотовий, - говорю до Залізняка. - Тепер треба здорово триматися. Це, мабуть, буде їхня остання, рішальна атака. Хай вояки заощаджують набої і гранати. Не дати ворогові підсунутись близько!

З таким самим наказом посилаю зв'язкових до інших командирів чот. На відтинку другої чоти було цілком спокійно. Тут атакувати ворогові було незручно, і тому він залишив це місце у спокої.

- Перець! Біжи до к-ра Байди і зголоси, що ворог лагодиться до вирішального наступу. Решта - без змін. Крик залишиться біля мене.

Поглядаю на годинник - ну, вже восьма. Ще якось видержати годину.

На відтинку наших двох чот, розташованих півколом, ворог сконцентрував тепер понад 40 кулеметів і відкрив з усіх пекельний вогонь. Стріляв він самими світляними і розривними кулями. Впродовж п'ятьох хвилин перед нами не осталося ні одного середньої грубини дерева. Все попадало на землю.

Нашим кулеметам наказав я мовчати. Зрештою в огні не було потреби; крім того, треба було берегти амуніцію. Кулеметну симфонію поляків супроводили ракети, сліплячи нам зір. Але ми заздалегідь наготовили гілля, щоби під час ворожого наступу маскувати себе перед їх ясністю.

А з неба виливалися на нас кухлі огидної води. Вона на спілку з вітром холодила нас до костей. Хоч наш відділ був на нашому оперативному терені найстарший і навоювався вже досить, проте від 1944 р. ще не мав бою в таких умовах, які були тепер - холод, дощ, голод і скрута з амуніцією.

Гураганний вогонь противника тривав яких 12 хвилин. Нараз усе втихло.

- Увага! Ані кроку назад! - кидаю наказ.

Вояцтво зрозуміло, про що йдеться, і ще щільніше притиснулося до землі. І раптом - жахливий гук ворожих гранат заглушив нас. По нашій стороні почулись тихі зойки. Бул. Гонтар і віст. Дуб були поранені в голови відламками гранат.

- Гуррааа ! . . . - заревіло кругом, і кожному з нас пішло по тілу тремтіння.

- Вогонь! - і наші кулемети заклекотали.

Поляки натискали, мов оскаженілі. Брутальна большевицька лайка і наган ззаду гнали їх вперед. Два різкі свистки, - і коло 100 гранат, відповідаючи ворожим, розірвалось між лавами наступаючих. Ще два свистки - і за ними пішла друга порція.

Крики, зойки, польську і большевицьку лайку, шум дощу - все це заглушило наше могутнє «слава».

- Уцекай!

- Не уцекаць, к . . . а маць, на становіска!

Знову даю два свистки, і третій раз вибух десятків гранат розшматував повітря.

- Слава !... Вперед за Україну! Бий!

Що діялося в ту хвилину, годі описати . . .

Перець! Біжи до Лагідного, хай з рештою чоти атакує з флангу! - кажу до зв'язкового, а, обернувшись до своєї лінії, кричу: - На становища!

Все спинилось.

- Вернути на свої старі становища! - пішов наказ по лінії.

Лагідний вже атакував збоку. Ворог не розумів, що сталося, і, розгубившись, відступив.

- Крик! Біжи до Лагідного, хай уже зупиниться і вирівняє лінію, - наказував я зламаним голосом. Нерви, розпружились і раптом настало ослаблення. Прийшов бунч. Соколенко.

- Пхаються назад, як свині, - важко здихнувши, сказав він. - Ну, і попам'ятають вони нас, шляк би їх трафив! Знатимуть, куди стежка в горох. Он там, попід буками лежать, як снопи.

- Які в нас утрати? - питаю його.

- Троє вбитих і двоє поранених. Зокрема тяжко ранений в голову бул. Гонтар. Не витримає. Між убитими - кулеметник Коваль. Мені стиснулося серце. Такі втрати!

Надійшов к-р Залізняка. Я став і сильно стиснув йому і бул. Рубачеві руку за геройську відсіч ворогові.

Наказую відставити ранених на поляну, а двох вибулих кулеметників, убитого і пораненого, замінити кулеметниками з другої чоти. Сам відходжу до к-ра Байди, який знаходився біля Лагідного. Два молоді кулеметники, Крук і Смик, уже бігли до третьої чоти на доповнення.

Ворог відступив не зовсім і вперто обстрілював наші позиції. А дощ далі поливав без перерви.

Бул. Гонтар і віст. Дуб лежали під шатром. Ми з к-ром Байдою приклякли над ними. В Гонтаря була над вухом велика рана. Він маячив. Питаю Дуба, як він чується.

- Я, друже командир, чуюсь незле, - відповів він. - Тільки шиєю не можу ворухнути. Але йтиму, поки матиму сили.

- Ой, ой! - закричав Гонтар. - Командире, батьку мій! Скажіть, нехай віддадуть мені мою пістоллю! Чи ж вам приємно дивитися, як я мучуся? Я й так проживу ще годину-дві. Прошу вас, віддайте мою пістоллю. Друже командир, прошу вас! Буду на тому світі Бога молити за вас всіх, щоб дозволив вам діждатися самостійної України, а я вже не діжду. Ох, Боже, як шумить... як гуде... Я не знаю. Може, так...

- У нещасного знов починалося маячіння.

Нам на очі виступили сльози.

Наш друг умирав.

Зійшлися всі старшини. Отець капелян Кадило благословив пораненого і проказав над ним молитву. Молитву за доброго і геройського підстаршину УПА.

Маячіння пораненого вривалися і втихли...

Десь на відтинку другої чоти гула пісня:

«І похорону не справляють
Ні батько, мати, ані брат.
Ніхто не знає, де могила,
Де поховає тіло кат. . .»

Я звернувся до виховника Зоряна, щоби він взяв кількох вояків з другої чоти (вона сьогодні воювала найменше) і щоби вони викопали могилу.

Уже доходила дев'ята година. Ворог напевно теж втомився. На сьогодні, мабуть, кінець.

«В бій за славу коханого виряджала стрільця,
Цілу нічку прощалася, цілувала в уста.
Прощай же, коханий мій, не побачу тебе,
Як колись там, під вишнею пригортала тебе . . . »

Наші повстанці виводили нову пісню. Постріли вже не лунали. Крізь шум дощу завивав вітер і сумно шелестів у листі дерев. Уже кінчали копати могилу.

«Дудонить під копитами степовая земля,
Спів лунає між горами – Україна вільна!
Чути пісню коханого скрізь по селах, містах,
Впав Нечай ізранений на гурбанських полях . . . »

- Хай перестануть співати, до ясної холери, бо й так щемить душа, - буркнув сердито д-р Шувар. - Голодні, ледве на ногах держаться, а ще співають.

- Козацька вдача і кров, - заспокоїв його к-р Байда.

До мене підбіг котрийсь із повстанців і зголосив: - Друже командир! Всі поляки в долині. Слухають, як ми співаємо.

- Добре, хай слухають! - відповідаю йому. - Хай знають, як ми вміємо за волю постояти.

Принаглюю з похороном. Всіх убитих поклали в спільну могилу. Отець капелян проказав над ними молитви. Всі ті, що не були на позиціях, віддали героям останній салют. Виряджали їхні тіні в дорогу, з якої ніхто не повертається...

- Нам треба відійти з наших становищ якнайтихіше, - сказав я. - Добре, що паде дощ, - не будуть за нами йти. Порядок маршу: друга, перша і третя чота. ПЖ бере під опіку раненого Дуба.

Мов нічні привиди, повстанці рушили забезпеченим маршем до шосе і штреки Балигород-Команьча. Віддалившись на який кілометр від місця бою, ми пережили приємну несподіванку: раптом перестав дощ. Вітер здмухував з неба останні хмаринки. Небо випогодилось і стало ясне, місяць освітив усю околицю і стало видно, немов вдень. Справа переходу шосе, штреки і ріки Ослави, які напевно були обсаджені засідками, ставала проблематичною. До того ми були вимучені, мокрі до нитки, обболочені, наші ноги буквально відмовляли послуху.

Ідучи з картою і компасом на чолі відділу, я мав намір зробити перехід у тому місці, де по обидва боки штреки стояв ліс. Але не так сталося, як бажалось. Недалеко від тих проклятих перепон я спинив відділ і вислав стежу, щоб вона перевірила місце переходу. Коли стежа вже була по другій стороні штреки, ми почули перелякані запити: «Стуй! Кто ідзе?». В небо виприснуло кілька ракет. Вслід за тим заграли ворожчі кулемети і автомати. Наша стежа з поспіхом повернулась. Без утрат.

Не було іншої ради, як завернути на північ у напрямі станції Репедь. Узбіччя гори, якою ми посувалися, ворог весь час обстрілював. Ми спробували зробити перехід ще в одному місці, але повторилася та сама історія.

Зупинивши відділ, щоб дати йому трохи відпочити, я наблизився до к-ра Байди, щоби порадитися, що нам робити далі. Прийшли до висновку, що найкраще вибратись на чисте поле і пробувати там. Краї лісу напевно сильно обсаджені, а перехід серед поля нам, можливо, вдасться без бою.

Була 12 година ночі. Кінчилося 10 червня 1947 року, день, впродовж якого наш відділ перебув справжнє пекло. Ворожі ракети безнастанно освічували краї лісу. Час від часу сипались туди густі кулеметні серії. Відділ посувався, мов мара. Вояцтво підупало на силах цілковито.

Вийшовши на чисте поле, ми остовпіли. Куди ж тепер? Від сторони Команьчі було чути сопіт броневика, який помалу посувався штрекою. З нього мчали світла рефлекторів і сипали серії тяжких кулеметів. Ворог обстрілював краї лісу, з якого ми вийшли. Блискавкою розтяла мій мозок думка. якщо зараз не перекинемось на другий беріг ріки, нам буде дуже зле. І я біжу на чоло відділу, задержую передню чоту і наказую залягти чолом до штреки. Ступнево укладаю рій за роєм, які розтяглися були, мов журавлі, по лугах і збирали квасець.

- Скорше, хлопці! Спішімось! - підганяли вояків командири.

За кілька хвилин відділ уже лежав в лінії. Враз вибризнули дві білі ракети на парашутах і сильно освітили всю околицю. Правду говорить приказка, що і при несоняшному світлі можна знайти голку. Праворуч, сопучи, як ковальський міх, наближався броневик. З-за шкарпи зняли клекіт ворожі автомати. Здавалося, що нам уже буде кінець. Не було іншого виходу, як іти пробоем. Тому зриваюся разом з бул. Петею і кричу до вояків:

- Гей, друзі! Куля - не бочка. Вперед! Вогонь!

За нами підірвався весь відділ і кинувся в пробій. - Ріж і бий! - несамовитим голосом крикнув булавний Петя.

Повстанці мчали, мов лявіна. Вони вигукували на різні голоси, луна билася об скелі гір.

Ось уже шкарпа і рейки. Два свистки - і кільканадцять наших гранат струсонуло повітрям. Броневик став.

- Вперед!

По другій стороні штреки, тут і там я побачив при світлі ракет шматки розірваного людського м'яса. За одним розгоном перебігли ми гостинець. З броневика бризнули на нас жмути світла і одночасно подали голос важкі кулемети противника.

- Скоро! На другу сторону ріки! - даю новий наказ.

Ослава, ріка бистра, прийняла нас до себе дуже радо. Її рвучкі хвилі бавили нас, ми по кілька разів пірнали з головою. Але це нічого не значило: ми не могли промокнути, бо вже перед тим були ідеально мокрі.

На другій стороні ріки кожний з нас з полегшею віддихнув. Перед нами майорів славний ліс Хрещата, а в душі зроджувалась надія, що вступимо до села Туринське і зможемо знайти там бодай трохи бараболі.

Пройшовши ще яких 200 метрів, зупиняємося, щоб перепочити. Всі важко повалилися на землю.

- Які втрати? - питаю бунчужного.

- Погано! - відповів Соколенко, який уже встиг оглянути весь відділ. - Маємо п'ятьох убитих, а д-р Шувар ранений в ногу.

Каменем упали мені на серце ці слова. Але мертвих не воскресити! Треба було думати про живих. Проклятий день! Він видавався тепер гнітючим кошмаром.

- Панове, спішімся! - почав я принаглювати по короткім відпочинку, - спішімся, щоби ще до ранку роздобути чогось з'їсти, а то, їй богу, повмираємо.

14. Шукаємо за своїми

Рана доктора Шувара була важка, і він не міг маршувати сам. Кілька найсильніших повстанців, взяли його попід руки, допомагали йому йти.

На сході вже рожевіло. Помалу, напружуючи останки сил, ми дійшли до краю села Туринське. В ньому, на наше велике щастя, не було нікого - ні цивільних людей, ні ворожого війська. Повстанці, мов навіжені, відразу кинулися в хати за поживою. Брали все, що попало під руки - біб, горох, кар-топлю. Кожний ховав цей скарб, де тільки мав місце. В одно-му домі знайшлася бочка квашеної капусти, в якій уже завелися хробаки. Ніхто довго не задумувався - з'їли і цю капу-сту. Голод - великий пан, не розбирає...

В селі ми зробили недовгий перепочинок і набрали бара-болі. Потім подалися помалу на другий край села, а звідти пішли великим потоком, який тягнувся до лісу Хрещата. Спинилися в лісі. Запалили вогні, почали варити їсти. Кож-ний рій, треба згадати, мав свого кухаря. Своїх баняків куха-рі ніколи не кидали. О, ця «кухуз» не раз наганяла страху полякам, коли починалося несамовите тарабанення. Часами, на згядку про це ставало весело.

Повстанці сушилися біля вогнів, санітари робили раненим перев'язки. Д-р Шувар був блідий, мов стіна. Йому дошку-лював сильний біль. Куля зачепила кість. Вона походила, правдоподібно, з броневика. Мабуть, його кулі вирвали з на-ших лав усіх п'ятьох друзів.

- Добре виміряв, - коротко сказав вих. Зорян.

Сонце вже зійшло, коли вояцтво пекло бараболі і на доро-гу. Ми з к-ром Байдою заглядали в карти і комбінували.

- Тут маємо вже обов'язково зустріти когось із наших, - впевнено говорив к-р Байда. - Цей терен належить до к-ра Хріна, і він з своїм відділом десь тут. Дякувати Богу, браство сяк-так підкріпилося, а то не могли б рушити з місця. Я почав мову про вчорашній фатальний день. Треба було признати, що поляки вже трохи навчились воювати. Ніяк не можна було порівняти бої з ними в 1945-46 роках. Різниця була велика. Правда, цим разом ми мали проти себе добірні кадри. Крім того, поляки розраховували на те, що ми не ознайомлені з цим тереном і можемо легко попастися в мат-ню, а також довідалися, що ми виголоджені. Все це давало їм певність перемоги. Ці моменти треба брати під увагу при плянуванні наших дальших починань.

Настала 7 година ранку, нам треба було рушати в дорогу. Всі старшини підвелися з своїх місць і пішли до своїх підвідділів. Бунч. Соколенко заповів підготування до відмаршу.

Повстанці, помившись, обсушившись і попоївши досита раз печеної, раз вареної бараболі, виглядали цілком інакше. Вступив в них новий дух.

- Ну, як, хлопці? - підійшовши до одного гурту, запитав я вояків.

- Та так, друже командире! - відгукнулись вони. - Тепер сміло можемо воювати знов.

- А я, друже командир, - заговорив віст. Рубаха, - думав учора вже застрілитись. . . коли ми переходили. Уже геть охляв. Але, як ви пішли вперід, я подумав собі: не буду останній! І якось Бог дав, що всьо вийшло назагал добре . . .

- Маскувати вогні! - наказували командири, і небаром весь відділ стояв готовий до маршу. Кажу бунчужному, що порядок маршу не міняється і що ранених треба взяти в се-редину відділу. Ранених мали ми вже шістьох. Німий подив наших очей раз-у-раз скерувався на Каштана і Назара. Всі страждання і невигоди вони переносили по-геройськи: ніяких зовнішніх виявів болю, ніяких нарікань і докорів!

Гірше було з д-р Шуваром і Дубом. Доктор зовсім не спроможен був іти, а Дуб мав гарячку і маячив. Проте йшов і зброї з рук не випускав.

Помалу вибираючися в гору, відділ посувався в глибину Хрещатої. За півтори години ми вибилися з трудом на хребет однієї гори. Тут були великі поляни і багато стежок у різних напрямках.

Сонце кидало на нас тепле проміння. По небу зрідка перепливали білі кучеряві хмаринки. В далині синіли пасма гір, тягнучися з заходу на схід і південь. Краєвид був чудовий. Не один з вояків спинився на хвилину в німому захопленні. Карпати! Скільки слави принесли ви нам, скільки нашої, а ще більше ворожої крові випили ви в останні роки! Якби ви вміли сказати бодай частину правди про те, що тут діється! Скільки повстанських відділів ховаєте ви в своїх могутніх лісах! Скільки прийняли ви в своє лоно наших жертв з попередніх і теперішніх визвольних змагань! А скільки ворогів!

К-р Байда стояв на узбіччі гори і, затопивши погляд у далечінь, снував свої думки. Повстанці спочивали.

Стежі, що їх ми вислали в різні сторони, повернулись і, перебивши нашу задуму, зголосили:

- Друже командир, ми натрапили на свіжі сліди і щойно замасковані вогнища - ще навіть куриться дим. Мабуть, квартирував котрийсь з місцевих відділів.

Ми дуже зраділи. Нам треба було зараз же іти цими слі-дами - може, наздоженемо. Зв'язавшись з котримсь із місцевих відділів, ми мали б багато кращу ситуацію, і вдалося б уникнути не однієї прикрої несподіванки. Я звернувся до вояків:

- Ну, друзі, нам пора даліше!

Стрілецький ряд поволі видовжувався, ховаючись між стовбурами дерев. Стежа провадила на слід, який вона завважила. Та і к-р Байда теж уже зорієнтувався в терені, бо був тут минулого року.

Так ми дійшли до місця, де справді були свіжі сліди на-ших квартирнтів. Вони вели у глибину лісу. Друзі, мабуть, відступили, взявши нас за КБВ. Правдоподібно, завважили нас, коли ми палили вогнища в долині над селом.

Не гаючи часу, відділ рушив далі, але вже повільнішим маршем - з огляду на ранених, які не могли поспішати. Слід весь час провадив на південь. Ішов він добре битою стежкою. Так промаршували ми десь до одинадцятої. Потім вийшли на перехрестя стежок - і тут слід нам загубився.

- Ге-ге, пане-брате! - озвався хтось із старшин. - Шукай тепер вітру в полі! Не так легко знайти партизанів, як комусь здається. Тепер хоч цілі полки випускай, щоб знайти кого-небудь.

- Не вийшло! - сказав я. - Далі не йдемо. Трохи відпочинемо і спечемо картоплі, бо я вже знов охляв, отже думаю, що братство теж.

Відділ розтаборився кругом невеликої гори, виставивши заставу коло стежки, якою ми прийшли. Повстанці почали приводити себе до порядку. Дехто мився, інші над вогнем витріпували з своїх сорочок нужу. Потім лягли спати, щоб надолужити дві останні недоспані ночі. День мали ми знову гарний і соняшний, а свіже гірське повітря теж сприяло нашому відпочинкові.

Але, на жаль, ворог не відпочивав. Він знав, що ми пер-ший раз зайшли в цей терен, знав і про фізичне вичерпання нашого відділу. Тому тропив нас по лісах, немов мисливець звіра.

Десь коло 2 години, коли відділ ще пресмачно спав, наша застава, яка була на стежці, відкрила кулеметний вогонь. Алярм! Кожний зривався з свого леговища і за кілька хвилин був уже готовий до бою. Але я наказав заставі відступати за відділом. Застава мала втрату: був убитий повстанець Шум.

Я вважав за відповідне не встрявати в бій. Головним мотивом було те, що відділ був надто виснажений. Була щойно 2 година пополудні, отже до вечора лишалося забагато часу. Скільки треба було б зужити аmunіції? А великих запасів коло себе ми не мали. До того - ворог не йшов проти нас з якою-небудь силою.

Відв'язавшись від противника, відділ вийшов на одну більшу гору, а потім, при добрім забезпеченні почав посуватися її хребтом у напрямі сіл Душатин-Миків.

Над вечір, десь коло 5 год. ми зупинились над селом Миків і отаборилися в досить глибокому потоці, затерши перед тим за собою всякий слід. В селі було тихо, мов у гробі. Жадної людської душі. Більша частина хат - спалена, зацілілі - зруйновані. В цій пустці жалібно подавали голос уже напівздічілі коти і тужно вили собаки. Можна було собі уявити, з якою шаленою швидкістю втікали б ці створіння, якби нараз побачили живу людину. Згарища і руїни вже заростали бур'янами. Про те, чи зможемо тут знайти щось з поживи, не могло бути мови. Все було пограбоване, а коли щось і зосталось, то згодом пішло з димом. Про це заздалегіть подбало ВП.

Над вечір стало холодно. Я наказав запалити багаття, ви-тягнути запаси і щось зварити для підкріплення сил. Дехто ще мав картоплю, біб і горох. Постановляємо, що будемо но-чувати тут. Повстанці наносили багато чатиння, мостили ним землю і лагодилися на нічліг.

Вогні весело палахкотіли, пеклася бараболя, варився біб і горох. Біля одного вогнища згуртувалися всі наші старшини і радили. Кожний подавав свою пропозицію, старався переконати інших у правильності своїх думок, але знайти ідеальну розв'язку було тяжко. При наявній сутужній ситуації треба було узгодити і накази командування, і вимоги політичної лінії, і конечність зберегти бодай мінімум людських сил. Кінець-кінцем найкращою розв'язкою видалася та, яку запропонував к-р Байда:

- Вранці рушаємо і йдемо до пункту, щодо якого я маю домовлення з к-ром відтинка Реном; а там я напевно дістану якісь нові інформації і накази на майбутнє. До того - там є недалеко санітарний пункт, в якому ми повинні залишити всіх поранених. О котрій годині думаєш відходити, Громенку? - звернувся Байда до мене.

- О шостій.

- Так, друзі! А тепер треба лягати і відпочити. Добраніч!

- Добраніч! - і старшини, підвівшись, подались до своїх леговищ.

При світлі вогнищ деякі повстанці ще чистили зброю. Коло одного з них санітари робили раненим перев'язки. З д-ром Шуваром було таки погано. Нога спухла і почервоніла. Але доктор не піддавався, і по ньому не було знати, які болі мусів він переносити. Щоб бодай трохи полегшити йому ходіння, йому зробили дерев'яні підпірки. Інші поранені тримались добре.

Цілу ніч горіли вогні, а біля них спали повстанці. Але вже о 5,30 всі були на ногах. Кожний брався до їжі, щоби встигти наїстися ще перед евентуальними несподіванками. Ми вже доїдали решту запасів, які змогли взяти з села Туринське, як з напрямку села Миків прибігла стежа і зголосила, що на нас наступає розтрільна ворога.

- Чорт з ляхами! - закликав хтось з пересердя - біжать за нами, як гончі собаки.

- Друга чота криє відступ! - командує я. - Перша чота іде попереду, третя - в середині. ПЖ при ранених. Маршувати!

К-р Байда ішов на чолі відділу. Провадив він, бо знав терен. Коли ми вийшли на одну гору, друга чота раптом від-крила вогонь. Нашим кулеметам відповів лютий вогонь по-ляків. Все таки ми посувалися вперед. Прискорювати маршу ми не могли з огляду на поранених, а поляки це використо-ували і потроху наїдали нам на п'яти. Однак це делікатне наїдання і небажання перейти в атаку видалось мені досить підозрілим. Йдучи поруч вих. Зоряна, я

висловив йому своє побоювання, що противник, можливо, підготовував десь по-передку засідку. Пізніше це побоювання справдилося.

Ворог переслідував нас уперто, навідав на зади і обстрілював. Щоб уже скінчити з цим і відв'язатись, о 11 годині я наказав прискорити марш. Останками сил взяли вояки д-ра Шувара на руки і понесли його, не відстаючи від відділу. Через деякий час ми звільнилися від переслідувачів. Можна було сповільнити темп маршу. Кожному з чола лився цюркотом піт. Сонце припікало.

Так підійшли до великої поляни, на якій стояли старі повстанські колиби. К-р Байда, який ішов з першою чотою, взяв курс понад край поляни. Нагло ця чота дістала сильний автоматний вогонь. Кулі вдарили об гілля дерев, немов би хтось горохом сипав, і обтинали їх. В цей момент і ми дістали вогонь - ззаду, а ще сильніший з боків. Двоє повстанців упало.

- Нам треба взяти навскіс ліворуч, - квапливо говорив к-р Байда. - Там внизу є дорога.

Нас обкружили. Треба було за всяку ціну вирватися з кітла. Відділ пробіг дещо вперед. З усіх чотирьох сторін по-сипалися на нас стріли. Ми були на підвищенні, тому ворог міг сміло відкривати вогонь з усіх боків: його кулі не могли разити своїх. Серед відділу з'явилися позначки деякого спанікування. Його належало відразу зліквідувати, щоб не сталося гіршого. Зорієнтувавшись в ситуації, клякаю на одно коліно, чолом до дороги, і, розставивши руки, гострим голо-сом подаю команду:

- К-р Бартель - направо! К-р Лагідний - наліво! Решта - в резерву!

Рішуча команда додала воякам енергії і спам'ятала тих, які почувалися непевно. Як блискавка, люди розчленувалися в розстрільну і залягли.

- Зв'язкові, до мене! - кричу я. Але вони вже були біля мене. Лежали, чекаючи на доручення.

- Підсуватись, повзучи, вперед: 20 метрів! - пішов по лінії новий наказ.

Приклякнучи на коліно, я обсервував поле перед нами. Внизу, на дорозі Бистре-Рябе, віддаленій від нас на яких 40 метрів заліг ворог. Його вояки лежали один біля одного, як оселедці. Я показав на них зв'язковому Перцеві.

- Ага! О, буде м'ясо! - скривився юнак, але відразу ж повеселів. - Але вони наплечники мають, друже командир, а там напевно є хліб і консерви...

- Прощайте, друзі! - нагло залунав могутній бас. - Поклоніться від мене вільній Україні!

Немов прошитий електричним струмом, оглядаюся назад. Бачу: д-р Шувар тримає проти чола свою пістоль.

Доктор, що ви роб... - але слова я не скінчив. Уже grim-нув постріл. Доктор Шувар, він же Євген Лужицький, курін-ний лікар УПА, впав на землю мертвий. З чола витікала кров.

Не знаю, я, здається, в цей момент дуже зблід. Я дивився на нерухомого доктора, на моїх устах було німе питання: чому ти так зробив? Адже ще не було найгірше!

Але довго думати не доводилось. Люди чекали дальших наказів. Треба було поспішати. І тому, відвертаючись, подаю по лінії:

- Готуйся до пробою! Приготовити гранати! Ворог відкрив густий вогонь. Відповідаю полякам двома свистками, летять наші гранати, потужні вибухи, стогне лу-на... На кілька секунд запанувала тишина.

- Вперед! За Україну! - і, враз підводячися на повний ріст, пориваю за собою весь відділ.

- За Україну!... За Україну!... - заклекотіло між горами. Мов розлучені леви, гналися повстанці в атаку. «Кухня» що-сили закалатала в банях.

Я, зв'язкові і вих. Зорян, б'ючи з своїх автоматів, вибігли на дорогу. Мабуть, не чекавши від нас такого бравурного наступу, ворог зсунувся за берег дороги. Лоза, Чумак і Ка-лина з своїми роями трохи не понад голови поляків влетіли на їхні зади і, обернувшись, почали сікти з своїх автоматів. Декотрі з ворогів, кидаючи зброю, пробували спасатися, але пощади нікому не було. Зав'язався рукопашний бій, в якому людина забуває про себе і перетворюється в автомат убив-ства. Страшно це виглядало! Нам на допомогу примчала реш-та відділу. Незабаром густа ворожа лінія була знищена.

- Бігом на гору! - кричу з усієї сили, бо з гори, право-руч від нас, гналися на поміч своїм вояки КБВ, які перед тим обстрілювали нас з боків.

Напруживши останки сил, наші бійці подались у вказа-ному напрямі. Дуже скоро ми опинились уже на горі і могли прийти до себе.

На горі наказую задержатись, треба упорядкувати відділ. Деякі, фізично слабші, ще долучувались. Дехто ніс здобуті польські наплечники з хлібом і консервами, інші тягнули здобуту амуніцію і зброю.

Повстанці були страшно змучені, кожний бодай на кілька секунд валився на землю, щоби відпочати. Я наказав коман-дирам поупорядковувати чоти, а сам з вих. Зоряном зійшов трохи вниз, в тому напрямі, де хвилину тому кипів бій.

- Дивіться, друже командир, скільки їх знову сходить - там, ліворуч! - заговорив Зорян, показуючи рукою.

Справді, поляки наново формувались і прямували до бо-йовища. З усією певністю можна було чекати, що вони про-довжать погоню. Щоб не потрапити в нову халепу, треба буде добре маневрувати. При такому фізичному вичерпанні ледве чи це вдасться. Ці думки настроювали мене і виховника дуже невесело.

Громенку, спішиись, бо знов будуть нам на зади насі-дати, - почав принаглювати к-р Байда, коли я і вих. Зорян повернулись до відділу.

- Ну, що ж, підемо далі.

Бунч. Соколенко вже встиг на швидку руч розподілити трофейну їжу між раненими і здоровими повстанцями.

- Що зробити з здобутою зброєю? - запитав він.

- Цівки, головно з кулеметів, витягнути, - не довго на-думуючись, відповів я, - а решту поламати і порозкидати на чотири вітри. І своїє досить! А які втрати?

- В рукопашному бою впало п'ятеро, а потім ще д-р Шувар, а двоє ще напочатку, то разом вісім, - сумно відповів бунчужний. - Один ранений в руку. Між убитими є бул. Тор з чоти Лагідного.

- Ой! - майже рівночасно вихопилося в мене і в к-ра Байди. Але що вдієш! Це ж був пробій з оточення, і наші втрати були зрештою нічим у порівнянні з ворожими. Може, хоч тепер, спробувавши по чому «лікоть сала», перестануть так зухвало пхатися.

- Ну, маршувати!...

- Нам тепер треба добре замести за собою слід, - заго-ворив к-р Байда, ідучи поруч мене на чолі відділу. - Треба брати на північ, а потім на південь. Коло 5-ої години ми по-винні бути недалеко від потрібного мені місця.

Відтак ішли мовчки. Кожний з нас думав своє. Потім мені захотілось поділитися своїми враженнями:

- Але вояцтво воює! Бачив, як гатили КБВ по головах? Їйбогу, з таким військом і в вогонь, і в воду можна йти! Але доктора шкода. Ай, доктор, доктор! Пощо він так зробив? Напевно ще міг би продертися - разом з іншими раненими.

- Був уже нервово вичерпаний, - докинув своє слово о. капелян Кадило, - і вважав за відповідне покінчити з со-бою, щоб не утруднювати нам походу.

- Він був курінним лікарем, - задумано промовив Бай-да - він був порятунком для пораних і хворих, він був надією для тих, що могли бути пораними і про це він по-винен був пам'ятати у найважчому положенні.

- Хай Господь Бог простить йому всі гріхи! - широко хрестячись закінчив розмову о. капелян.

Дряпаючись по скалах, відділ держався розстрільної, та-ким чином затираючи за собою всякий слід. По годині такого маршу ми завернули на південь, прямуючи на с. Манява. Коло 3-ої години бул. Петя, який був командантом чолового забезпечення, зголосив, що на віддалі яких 200 метрів зна-ходиться свіжий слід. Правдоподібно пройшло КБВ. Відділ спинився і негайно зайняв оборонні становища. Я, бун. Соколенко, вих. Зорян і бул. Петя подались вперед, щоби приди-витися до сліду пильніше.

Справді, слід був дуже свіжий. Тут проходила військова група. Наскільки можна було зорієнтуватися, нараховувала вона до 300 вояків. Прямувала вона з сходу на захід. Можна було здогадуватися, що за нами шукають, розіславши по лісі великі стежі.

Нам треба було бути дуже обережними. Рішаємо, що далі не йдемо, а відпочинемо на місці, приблизно до 5-ої години. А пізніше побачимо.

Друже Петя! - звернувся я до підстаршини. - Беріть кількох вояків і пройдіться цим слідом. За півгодини повер-ніться назад. Ми будемо на вас ждати. В разі потреби прий-маємо бій. Якби вам випадково не вдалося долучитись, то смерком на цій горі (я показав йому гору, яка була направо від нас) будете мати зв'язок. Розумієте?

- Так є! - і бул. Петя відійшов.

Трохи згодом ми втрюх повернулись до відділу. Наші ранені сиділи гуртом біля зваленної грубої ялиці і їли здобуту в бою їжу, заразом гріючись проти сонця. Хоч було 12 черв-ня, проте в повітрі стояв холод.

- Ну, як чується, хлопці? - запитав я, підійшовши до поранених.

- Погано, друже командир, - відповів ранений в руку ст. віст. Гудим. - Ходжу з пістолем, як теля, автомата не годен держати. От біда! В час пробою я скочив на голову яко-мусь полякові, який зарився під беріг дороги; був блідий, як стіна. Я до нього з пістоля, а набій не спалив. Він зірвався і хотів мене з автомата «переїхати». Я вже був подумав: кі-нець мені! Але маю щастя, бо в цей момент котрийсь із наших, що був на березі, як ударить його кольбою кріса по голові, аж мозок вискочив, і він, як платва, розтягнувся на цілий рів. А я в ноги. . . нагору ледве-ледве видряпався.

- Підожди, пане-брате! - потішив я його - рука заго-їться, і все буде в порядку. Ще повоюєш!

Я почав шукати оком за к-ром Байдою, але ніде його не побачив. Спитав вояків, але вони не знали і теж здивувались, не побачивши його. К-ра Байди в відділі не було. Незабаром почувся внизу тріскіт галузя, і к-р Байда прибув. Він від-кликав мене набік.

- Знаєш що, Громенку? Я вже зорієнтувався. Ми вже недалеко того місця, де маю умовлений пункт. Ти перейдеш з відділом на другу сторону потоку, а я і Зорян підемо туди. Ти з відділом зачекаєш на нас. Я буду спішитись, бо, може, ще зайдемо сьогодні до села Маняви, та принесемо картоплі. Бул. Чумак орієнтується в цьому терені, бо минулого року він був тут на спеціальній роботі.

Так, рація, - втішився я. Мені абсолютно випало з пам'яті, що Чумак перебував тут щось три місяці, як к-р Рен зажадав від мене одного доброго роя до якоїсь роботи. Отже ми мали тепер кількох осіб, які знали на цих околицях.

Тим часом бул. Петя повернувся назад.

Сліди, друже командир, - сказав він, - провадять геть зовсім у долину. Я йшов по них, може, зо два кілометри. Зовсім свіжі. Вони проходили десь півтора години тому.

Я подякував йому і сказав іти відпочивати та перекусити. Потім відділ перетягнувся на другу сторону потоку і роз-ташувався на невисокій гірці, яка була добра до оборони. Знову почав падати дощ. Напнули шатра і розклали вогонь, біля якого санітари почали поратись коло ранених. Вояки скупчились біля ватри і почали оповідати про випадки і вра-ження з бою. К-р Байда і вих. Зорян пішли до умовленого пункту. Хвилі хмар мчали по небі, час від часу покрплюючи нас дощем. Деякі з вояків сиділи попід шатрами, притулив-шись один до одного, і дрімали. Сильно докучав голод.

Я сидів на пеньку і розглядав теренову карту, яка нам уже кінчалася. Час до часу мене трясло від холоду. Я роз-думував над нашою долею. Що далі? - виринали питання. Єдина надія залишалася на одержання нових наказів згори. Але, які б вони не були, треба було подбати про вояцтво, дати йому бодай мінімум для фізичного існування. Думки вдарили в порожнечу. Я скрутив з грубого паперу цигарку, але, зда-ється, не скурив її до кінця, бо зсунувся з пенька і заснув.

Розбудили мене к-р Байда і вих. Зорян уже смерком. Я трясся від холоду. Вони принесли кілька стрічок амуніції і пару кілограмів соли. Ми з к-ром Байдою відійшли набік, щоби спокійно поговорити.

- Маю до мене накази, - сказав к-р Байда. - Тільки тепер темно і тяжко буде їх розшифрувати. Найкраще зав-рта раненько. Але що ми зробимо з раненими? Санітарну кривьку висаджено в повітря.

- Думаєш, що вони схочуть іти на санітарний пункт або куди інде? - запитав я його. - Я не вірю. Вони так прив'язані до відділу, що ні на крок від нього не відійдуть. Зреш-тою всі ще гідні маршувати. Тільки б деє трохи товщу для них дістати...

- Тут я не знаю пунктів, де ми могли б таке добро роздобути. Хіба що зустрінемося з нашими. А тепер рушаймо на Маняву, може, вдасться принести картоплі. Завтра будемо знати, куди нам прямувати.

15. Ой, послалась доріженька...

За годину ми наблизились до с. Манява і розтаборились у глибокому потоці. Запалили вогнища. Група повстанців на чолі з бул. Чумаком, забравши палатки, пішла до Маняви по бараболю. Невдовзі з цієї групи повернулося двох зв'язкових; вони зголосили, що в селі квартирує КБВ; але Чумак з вояками, користаючи з темряви, таки пішов туди.

Ще півгодини нетерпеливого очікування. Потім у повітря вилетіла біла ракета. Одна, друга, а відтак забрали слово автомати і кулемети.

- Ах, мабуть, вернуться без нічого, - почулося між вояка ми зітхання.

Але так не сталося. На наше щастя, Чумак і його люди не тільки повернулися, а ще й принесли трохи бараболі. Всі зраділи. Віст. Бук почав розповідати, як він підсунувся під хати.

- А там повно возів та коней, і тільки один стійковий. Е, думаю собі, дурниця! дивлюся направо - пивниця. Я туди, а там повно бульби. Я легенько назад і кажу: „Давайте, хлопці! Тільки тихо, без шуму, бо там чотирирогий стоїть, вважайте, щоб нам не перебив". Хлопці лізли до пивниці по бульбу, за порядком брали і виходили. А я думаю собі: піду щоб глянути, що там на возах. Але вони були порожні. Гірко мені стало, що не маю щастя, - бо сподівався на тих возах знайти якусь консерву або що інше. Дивлюся трохи наліво, - якась комора. Ризикую. Підсунувся тихо до неї - і в середину. А там повно хліба і консерви. Мене аж заморозило. Я - за хліб та консерву, але чую, що хтось іде. Ховаю швидко хліб і, присівши, чекаю. А воно, гаде, прямо до комори. Думаю - чи не скочити мені і задусити? Але ні. Буде зле. Здогадаються і будуть завтра знов на нас облави робити. На щастя, він не мав при собі світла. Взяв щось коло порога і пішов. Я - відразу в ноги і добре зробив, бо тільки присів за возом, як з хати вийшло вже двох, і до того вже зі світлом. Я тихцем подався до своїх. А їх уже нема, пішли назад до відділу, тільки я і Арпад задержались. Коли ми перебігали дорогу, почули: „Стуй!" Арпад знервувався і бах з кріса туди, де голос. А тут ракети, кулемети... А ми - в потік! Якби я був знав, що ми так розконспіруємось, я те гаде спрятав би і хоч хліба замість бульби набрав.

Коли Бук закінчив свою розповідь, повстанці вже витягали з вогню печену бараболю. Але що за пожиток може дати сама бараболя? Тільки шлунок розіпхає.

О першій вночі ми вирушили в дорогу. Брали напрям на село Щербанівку. Хотіли йти хребтом якоїсь гори, але тільки на нього вибралися, як пустився сильний дощ. Іти далі стало неможливо. Тому я наказав зійти в якийсь потік і розкласти вогні. Дощ падав, то знову переставав. Вогнища горіли слабо. Біля них куняли, сидячи, повстанці. Повітря було дуже холодне, неприязне.

Над ранок дощ перестав падати, і ми рушили далі. По горах клубочилися хмари туману. Але день – це було 13 червня року Божого 1947 – заповідався досить гарним. Незабаром зійшло сонце, туман помалу сходив з гір і осідав по долинах.

По двогодинному марші відділ зупинився для відпочинку. Сонце освітило вже хребет гори, по якій ми маршували. Щойно тепер я зробив страшне відкриття – три четвертини вояків відділу опухли. Обличчя їх підозріло заокруглились.

— З чого ж ви, хлопці, так попухли? – питаю вояків.

— Аз чого ви, друже командир? – відповіли вони, сміючись.

Я витягнув зеркало і почав придивлятися до себе. Ніби я – і не я. Поправився в Карпатах на самій картоплі! Я кинув оком на старшин: деякі з них були теж опухлі.

Коли всі досхочу відпочили і скінчили „перекур“, к-р Байда звернувся до мене:

– Йдемо! Може, десь далі буде краще місце для таборування.

Знову ліниве підводження з місць і повільний марш. Коло 9 години зупиняємося недалеко села Щербанівки – по його східній стороні. Тут на випадок бою було вигідне місце для оборони, а також поляна, на якій можна було погрітися проти сонця. Бунч. Соколенко відразу почав розташовувати відділ відповідно до потреб оборони і виставив забезпечення. Я і к-р Байда присіли осторонь від повстанців і, не гаючися, взялися розшифровувати пошту. Незабаром вояцтво заснуло.

Довго виписував Байда на чистім аркуші висліди розшифровування. Нарешті почав тихо читати зміст. Це був наказ вищого командування УПА до всіх відділів на Закерзонні. Відділи нашого підвідтинка „Холодний Яр“, тобто мій, к-рів Бурлаки, Крилача і Ластівки, дістали наказ іти в пропагандивний рейд у Західню Європу. Загально він звучав так: ідіть у світ і говоріть правду про тяжку боротьбу на нашій батьківщині. Не сплямте імени УПА. Будьте єднаючим чинником. Мобілізуйте антибольшевицький бльо́к.

Наказ був строго довірочний. Дальші інструкції командири мали в залучниках до інших наказів. Крім цього, в окремім конверті лежали для нас гроші: доляри, чеські корони і польські золоті.

Ми коротко обговорили плян рейду в Західню Європу і його завдання. Для мене також були дуже цінні інформації к-ра Байди про відносини на території Словаччини і досвід попередних рейдів відділів УПА.

– Ну, Громенку! – стомленим голосом сказав к-р Байда. – Тепер ти вже знаєш, що робити. Вірю, що з своїм завданням упорасешся якнайкраще. А тепер дай мені групу добрих вояків для охорони, бо я мушу відійти до командира відтинка Рена: треба за всяку ціну з ним пов'язатися. Зо мною піде також виховник Зорян.

Мені довелося трохи подумати. Найбільше жаль було розлучатися з виховником. Свої думки висловлюю вголос:

— Добре, але чи не послабить мені відхід виховника командного складу?

— Я знаю, що послабить, – відповів Байда. – Але я мушу взяти його з собою тому, що він буде мені потрібний у деяких справах, коли зустрінуся з к-ром Реном.

— Ще хочу знати, – спитав я, – чи Бурлака, Ластівка і Крилач ідуть разом зо мною і чи маю я на них чекати? Чи, може, кожний піде окремо?

— Кожний піде окремо. В таких умовах, як зараз ми є, так буде краще...

Сонце піднеслось уже досить високо і ogrівало холодні Карпати. На поляні, лежачи горілиць, спали повстанці. Деякі рачкували по траві, збирали квасець і їли його. З долин великими клубами підносився вгору туман. Всюди було спокійно.

К-р Байда і я далі сиділи на своїх місцях і, охопивши голови руками, роздумували. Я був певний, що своє завдання виконаю, хоч би мав навіть головою наложити. Але мене турбувало те, що я не мав тереневої карти Словаччини. При просуванні будуть на початках великі труднощі. Ех, якби ми мали спеціалку! Тоді можна було б свистати на все. Думкою про брак карти ділюся з к-ром Байдою.

– На те ти командир відділу УПА, щоб на якийсь час дати собі раду і без карти; а пізніше роздобудеш,– спокійно відповів Байда. А тепер лягаймо спати, а то скоро, пане брате, і ноги повитягасмо від утоми.

На цьому наша нарада скінчилась. Тим часом птахи захлиналися від співу. Зрідка перелітали малі білі кучеряві хмаринки. Братія спала далі. До неї приєдналися і ми з к-ром Байдою.

По полудні вже майже ніхто не спав. Повстанці ходили по поляні і збирали квасець, якого, на щастя, було тут дуже багато. Жадібно споживаючи його, деякі були не від того, щоб пожартувати.

— Кажуть, що зле нам живеться,– поважно говорив командант ПЖ, ст. віст. Нічний.– Такі гарні гори, чудове повітря, вийдеш на поляну – маєш нагоду попастися, як ніде інде. Найважливіше те, що квасець має багато вітамінів. Ох, жалко, що д-р Шувар не живе. Він би точно про їх розказав, бо наших „лапайдухів" (санітарів) нема що питати...

— Ти, старий, мовчи,– перебив йому санітар Зірка.– Ще не раз прийдеш, щоб я дав тобі щось для підкріплення. Ти вже ледве ногами волочиш.

— Після квасцю, якого я напхав у свій „ублагороднений бульбоїд" я ще сотні кілометрів дам раду і, будь спокійний, нічого в тебе просити не буду. Зрештою мені здається, що ти більше ногами волочиш,– відрубав Нічний.

Подібні балачки було чути то тут, то там.

Мене чимраз більше журило стан здоров'я повстанців. Найгірше було з ногами. Декотрим повстанцям вони так попухли, що треба було розпорювати чоботи чи черевики, щоб ногам було свобідніше і легше було маршувати.

Десь коло 4-ої години я скликав нараду старшин відділу і на ній скупно поділився відомостями з наказів. З огляду на безпеку я не подав до відома головного: що відходимо в Західню Європу. Зформулював справу так: ми йдемо на короткий час у Словаччину в пропагандивний рейд. Я дав старшинам вказівки і інструкції для пропагандивної роботи, коли відділ опиниться вже на території Чехо-Словаччини. Наприкінці наказав тримати все це в таємниці, доки не перейдемо кордону. Щойно там старшини мають сказати своїм підстаршинам і воякам про наш рейд і його цілі.

– А тепер, друже бунчужний, таке – звертаюся до Соколенка,– від нас відходить к-р Байда, а з ним і виховник Зорян. Отже, треба дібрати групу вояків для їхньої охорони.

Бідному Зорянові навіть сльози виступили на очах. Йому жалко було покидати відділ і товаришів. Але іншої ради не було.

Бунч. Соколенко незабаром упорався з добром вояків для охорони к-ра Байди.

Надійшла хвилина прощання. К-р Байда і я стиснули свої правиці і довго дивилися один на одного. Пригадалися спільні переживання останніх років, перемоги, злидні і невдачі. Рам'я об рами ділили ми спільну долю. Тепер мовчки вгадували те, що нас іще чекає.

— Чи стрінемось ще, Громенку? – запитав, помітно зворушений, Байда.

— Не підлягає сумніву! – відповів я.

Стукіт закаблуками і салютування закінчили наше прощання.

К-р Байда пішов прощатися з іншими старшинами. Виховник Зорян стояв блідий і час від часу тяжко зітхав. Наближаюся до нього, щоби трохи його розрадити, але не знаходжу потрібних слів.

– Ну, любий Дмитруню! – говорю до нього.– Не довелось нам разом продовжувати започатковане на Закерзонні діло. Доля хоче нас розлучити. Будьте ж завжди таким, як були біля нас.

– Чує моє серце, друже командир,– відповів Зорян,– що вже більше не побачимось.

— Чому?

— Чи я знаю... Маю таке прочуття.

— Ет, не вірте!

– Не хочу вірити, але... а, та чорт забори! – виховник Зорян, стукнувши закаблуками, зголосив свій відхід до групи, що була приділена для охорони к-ра Байди.

Передчуття виховника Зоряна справдилося. Кілька місяців пізніше, в другій половині жовтня, він поліг у Чехії геройською смертю...

Після того, як к-р Байда з своєю групою відійшов від нас, на душі стало якось важко.

Я почув тепер знову на собі весь тягар відповідальності за долю мого відділу. Присутність мого зверхника мала великий вплив на моральний стан вояцтва, а його поради і рішення у важливих і важких моментах були для мене дуже цінними.

Але так мусіло бути. К-р Байда мав свої обов'язки. На нього чекали Бурлака, Ластівка, Крилач і командири інших відділів відтинка, яким були призначені інші завдання. Можна було догадуватися, що інші відділи знаходилися щонайменше у так важких умовах як мій, і безпосередні контакти к-ра Байди з ними були тепер конечні.

Повстанці далі рачкували по поляні і спокійно визбирували рештки квасцю, хрупаючи його, немов рілики.

Я сів осторонь на траву і почав переглядати всі теренові карти, які в мене були. Червоним олівцем значив на них наш маршрут. Потім поскладав їх і вклав до мапника, а одну стару, великого масштабу карту долучив до комплекту карт, що завжди мали бути напихваті. Потім я покликав до себе к-ра Лагідного і обговорив з ним ситуацію. Наприкінці спитав, як його рана.

— Ет, що там, присохла, мов на собаці,— відповів він.— Але куля ще всередині. Думаю, що за пару днів вийде сама.

Потім ми покликали до себе бунч. Соколенка. Він незабаром прийшов і присів коло нас. Я пильніше поглянув на його лице. Бунчужний не спух, зате дуже змарнів.

— Мені треба з вами в дечому порадитись,— розпочав я мову.— Я хочу зробити перегрупування відділу, який за останніх два тижні досить поважно змалів. Думаю зробити дві сильні чоти, команду над якими переберуть к-р Бартель і к-р Залізник. Крім того, доповнимо ПЖ і зробимо з них групу автоматників-розвідників, команду над якою обійме бул. Петя, а ти, Лагідний, будеш мати над нею безпосередній нагляд і кермувати нею...

— Таку думку я хотів був вам піддати, друже командир,— озвався Соколенко.

— Друзі,— продовжував я,— ви знаєте, що невдовзі ми бу демо переходити на територію ЧСР. Там треба буде нам бути ще звиннішими, ніж на своїх теренах. СССР, Польща і ЧСР склали договір про спільне поборювання нас,— отже з певністю можна сказати, що на кордоні буде стояти військо. Мусимо рахуватися з тим, що кордон доведеться переходити з боєм. Отже, ми зараз підсунемося під село Бальницю. К-р Бартель повинен знати ці терени найкраще, бо він прожив тут свої молоді літа. Відпочивши тут яких два дні і підкріпившись на силах, зможемо рушати через кордон. Вірю, що в селі Бальниця є ще бульба і горох, а, може, і ще дещо. Друже бунчужний! Зробіть тепер збірку всього відділу. Повторюю: про наш плян покищо не говоримо нічого; скажемо хібащо під самим кордоном.

Сонце вже хилилось до заходу і освічувало золоторожевим промінням поляну, на якій вишикувався наш відділ — ослаблений як фізично, так і чисельно. Вираз очей у вояків був спокійний. Не знали, скільки труду і невгод ще чекає на них! При світлі заходячого сонця я уважно оглядав повстанців. Більша частина відділу таки добре опухла. Мабуть, і я не виглядав краще за вояків, бо дехто скоса дивився в мій бік, неначе хотів сказати: в такій „формі" ми тебе ще не бачили. Менша частина вояцтва і старшини Лагідний, Залізник і Соколенко, а також о. капелян Кадило, не опухли, але незвичайно сильно схудли. Тільки один к-р Бартель виглядав непогано.

Відділ переформовано. Ніхто з старшин не мав ніяких за-ваг. Отець капелян проказав молитву за поляглих. Потім однохвилинною мовчанкою вшановано пам'ять усіх загиблих друзів і героїв. Після цього я наказав дати розхід.

По деякім часі я покликав до себе к-ра Бартя і бул. Журбу, які знали цей терен з минулого року.

— Скажіть мені, куди тут найкраще загостити по картоплю? — ставлю їм питання.

— На мою думку,— сказав Бартель,— добре було б ще цієї ночі дійти під с. Бальниця. Це — під самим кордоном; а проте яких два дні зможемо там пересидіти та і з села щось потягнути. По

дорозі можемо вислати бул. Журбу на присілок Жебраче – там є ще кілька хат, то напевно бульба буде.

— Я можу туди піти з своїм роєм,— докинув слово Журба – може, якраз щось принесу.

— А як Щербанівка? – питаю далі.

— Це село цілковито спалене ще восени 1946 року,— відповів Бартель.— Осталось тільки кілька хат від сторони Маняви. Думаю, що туди заходити не оплачується.

— Ну, то добре,— кінчаю розмову.— Сонце вже зайшло.

— Бартель, візьміть кількох вояків з своєї чоти, підсуньтеся до дороги Щербанівка–Жебраче і перевірте її; а відділ буде посуватися вслід за вами.

Незабаром к-р Бартель з кількома повстанцями відійшов згідно з завданням. Ліси почали вкриватися легким туманом. Гори дихали якоюсь весняною ніжністю. Гостре, здорове повітря просто збивало нас з ніг, а шлунок безупинно кричав одне і те саме: їжі!

Відділ рушив слідами стежі. Було вже зовсім темно, коли ми дійшли до дороги Щербанівка–Жебраче. Тут уже чекала на нас стежа з к-ром Бартеlem.

— Нічого помітного,— зголосив чотовий.— Спокій!

— Добре! – відповів я.— Тепер перескочимо в ліс по другій стороні дороги і звідти вишлемо Журбу до Жебрачого.

За кілька хвилин відділ був вже в глибокому потоці, а Журба з роєм подався по бульбу. Повстанці запалили вогні і згуртувалися довкруги них, нетерпеливо чекаючи повернення роя. За якусь годину Журба повернувся і приніс те, за чим ходив.

— А, перша кляса! – затирали долоні повстанці.— Жебраче показалося щедрим! Це тому, що до нього Журба прийшла. Змилосердилися! Бодай трохи заспокоїмо голод!

— Друже командир!– сказав Журба.— Можна ще післати один рій, або й більше. Там, в одній пивниці є досить багато картоплі.

— Нічого не маю проти. Хай хтось „махась“. Бул. Чумак, як ти там?..

— Так є, друже командир. Я вже готовий!

— Отже, вйо ... Тільки скоренько вертайте і вважайте, щоби вас хтось не помітив.

— Так є!

16. Повстанці прощаються з Україною

До 3-ої години ранку ми наїдались. Шлунки були вже переповнені картоплею, а їсти все таки ще хотілось. Але треба було рушати далі, і ми подалися в напрямі с. Бальниці. Довелось дертися на високу гору. Минуло понад годину, заки весь відділ видряпався на її хребет. Тут я наказав зробити коротку перерву, а, дещо відпочивши, ми попрямували далі.

Вранці 14 червня, десь коло 9 години відділ зійшов з хребта гори в старий могутній ліс. Звідси було видно села Бальницю і Солинку; в останньому стояли групи прикордонників – польська і чехо-словацька.

Бунч. Соколенко, як звичайно, зайнявся розташуванням відділу, а я і к-р Бартель обсервували з гори всю околицю.

— О! Бачите, друже командир, за Бальницею поляну в лісі, у вигляді підкови? – показуючи рукою, спитав мене чотовий Бартель.

— Ну?

— По краю поляни від півдня тягнеться чесько-польський кордон.

— О, то ми вже так близько від кордону? – здивувався я.

— Так! І ще скажу: нам треба тут тихо сидіти. Щоб хоч трохи відпочити,— завважив Бартель.

— А звичайно – притакую йому, водячи далековидом в усі сторони. По якомусь часі ми

повернулись до відділу, щоби по кластися на землицю і трохи поспати.

На одному і тому самому місці відділ спокійно проквартирував три дні, 14, 15 і 16 червня. Вночі повстанці ходили до села і приносили звітти картоплю і горох. Потім протягом ночі варили і пекли різного сорту потрави з самої бараболі. Ніхто, навіть найвищої кваліфікації господині не повірили б, що з самої бараболі можна робити стільки різних потрав. Впродовж дня кожний рій з'їдав щонайменше три корці картоплі. Але декому цього було замало...

16 червня 1947 року, над вечір я наказав зробити збірку всього відділу.

— Друзі повстанці! — звернувся я до вояків і командирів. Сьогодні ввечорі ідемо в село Бальниця. Там маємо скоренько пошукати на стріхах жита, яке є майже в кожній хаті. Його належить змолоти на жорнах, а з муки спекти паляниці, які будуть нам потрібні на далеку дорогу. Треба спішитись, і то дуже, бо о 1-й годині ночі відмарш. Кожний командир роя розділяє роботу між своїми вояками. Зброю весь час тримати біля себе. Збірний пункт подам, як тільки вийдемо на край лісу. Хочу вам відкрити одну таємницю, якою я з вами досі не поділився: наш відділ іде на територію Чехо-Словацької Рес публіки в пропагандивний рейд.

При цих словах кожний повстанець відрухово здригнувся, а потім на обличчях появилися веселі усмішки.

— На поведінку не хочу звертати вам увагу, бо про ці речі ви знаєте докладно з минулого рейду, коли зимою цього року ми ходили в терени Польщі. Дальші інструкції і накази діста нете, коли будемо вже на території ЧСР. Маєте строго додержуватися конспірації, бо треба рахуватися з різними випадками. Зараз ідемо в село. Чергу забезпечення полагодять командири між собою. Ясно?

— Так є! — гримнув відділ.

— Хто з вас має запити?

Таких не було. Відділ рушив в дорогу. З темряви неба почав накрапати дощ. Повстанці справді трохи зміцніли і рухалися жвавіше. Вони тихо між собою гомоніли, — мабуть, докомбінували собі те, чого я не договорив.

Край лісу, відділ задержався. Я вказав вояцтву на велику, не дуже порослу корчами прогалину за селом Бальницею. — Он та поросла прогалина! Там буде наш збірний пункт — в разі потреби.

Дощ не переставав. За півгодини маршу відділ був уже в селі. Командири поодиноких підвідділів розставили забезпечення на заздалегідь визначених, важливіших пунктах. Решта, заслонивши в хатах вікна, взялася до роботи.

В середині хат було велике спустошення і безладдя. Коли повстанці ввійшли до хат, коти, які ще zostались по господарствах, почали з диким нявкотом дряпатися по стінах. Мов шалені, вони кидалися в вікна і вискакували надвір, залишаючи на розбитому склі каплі крові.

Робота повстанців кипіла. В сінях гуділи жорна, горох був уже намолочений, а на плитах кухонь пікся біб. Дехто з повстанців місив уже муку, змелену на жорнах, щоб негайно пекти з неї „пляцки”.

Але цю заппадливу роботу, на жаль не далось закінчити, її перервали густі серії скорострілів і сильні вибухи гранат.

З обома зв'язковими вибігаю на подвір'я. На долішньому кінці Бальниці кипів бій. Над селом випорскнуло кілька яскравих парашутних ракет. Одна з них упала на якусь будівлю, яка зайнялась і почала палати. Відразу після цього на село посипались стрільна 82-міліметрового міномета, які, розриваючись, робили великий гук.

— Перець! — звертаюся до зв'язкового. Біжи і передай к-рові Залізнякаві наказ, щоби відступав на збірний пункт. По дорозі хай запалить кілька хат!

— Так є! — і постать зв'язкового зникла з очей.

З такого обороту справи я був невимовно злий і навіть сплюнув з досади. Голота не дає нам трохи підготувитись навіть на дорогу.

— Ходім, друже бунчужний, — сказав я до Соколенка. — Побредемо на збірний пункт. Мабуть, у котрійсь хаті не заслонили добре вікон, а ті завважили.

Бунчужний погодився з моїм здогадом. Ми вийшли на дорогу. Ішли, не поспішаючись. А тим часом кулемети аж захлинались від свого реготу. В селі почало горіти кілька хат. З нашої сторони стріляння притихло, але з ворожої натомість посилюлося. Невдовзі до нас прилучився з своєю чотою к-р Залізник.

– Ну, як там?

– А хай їх перун стрілить, – процідив крізь зуби За лізник. – Не дали гади бодай однієї паляниці спекти. Мене мало не заскочили в хаті. Щастя, що підслух на дорозі зачув їх, як ішли розстрільною – двома лавами і то півколом. Він повідомив заставу, яка відразу відкрила по них вогонь. Я вибіг із хати з рештою кулеметників і вистрілив ракету. Кулеметники, побачивши їхнє півколо, почали по них прати. Вони за лягли, пустили ракети, а потім – з міномета! Аж тут прибігає Перець і подає наказ від командира відступати і запалити по дорозі кілька хат. Я так і зробив, – закінчив Залізник. Ми рушили на збірний пункт. Там уже була решта відділу. Всі кляли і були невдоволені з того, що я наказав відступати.

– Ви, хлопці, як діти, – відзиваюсь до них. Чейже знате, що не більше як за півтора кілометра кордон. Не можна ж так! Маршувати туди, в той потік! Уже 12 година. Може, допечемо ще картоплю.

В мене, друже командир, – зголосив чотовий Залізник – не повернулось з стежі двоє вояків.

– Ну, то залишіть тут зв'язок до 3-ої години, поки не повернуться.

В потоці ми розклали вогні і спекли бараболлю, яку дехто встиг забрати з собою при відступі. Знову почав падати дощ. Йому до товариства почав віяти холодний вітер. Постріли в селі стихли. Заграва пожежі потахла. Повстанці вигрібали з жару печену картоплю і їли. Присівши біля вогню, я накинув на себе палатку і почав розглядати стару потерту карту Словаччини. Потім витяг компас, наставив азимут і сховав його назад до кишені. Подивившись на годинник, наказав вислати кого-небудь на зв'язок.

За півгодини зв'язкові повернулись і зголосили, що стрільці Тарас та Гудзик не прибули.

– Мабуть, полягли! – вирвалося мені. Ну, друзяки, нам ніколи. Маршуємо!

Відділ рушив. По годині ходу наказую зупинитись. Надворі світало.

– Друзі! :– Незвичайний неспокій не дає мені говорити. Недалеко кордон. Прощаймося з рідною землею! Вона,

просякла нашою і ворожою кров'ю, остається в руїнах. Жде нас далека дорога. Може, не один з нас не повернеться назад. Тож поклонімося їй, святій, за яку так тяжко кривавились, яку боронили від загарбника лютого, ненависника нашого. Поклонімося тіням наших друзів-героїв, які до останньої хвилини ішли разом з нами, стискаючи в руках зброю, які мужньо зносили труди і муки, холод і голод і не пожалували навіть свого юного життя, поклавши його на бойовищі в обороні нашої дорогої, незабутньої Батьківщини... Увага! Струнко!

Весь відділ став, як мур, обернений лицем у сторону, звідки ми прийшли. Командири, які мали автоматичну зброю, віддали почесть, прикладаючи руку до своїх шапок.

До горла підсувалось щось тверде і душило його. Серце клекотало, стискалось і шептало: „Прощай, краю мій! Прощай, любий! Прощай! До побачення!

– Спочинь! – мій голос тремтів. – А тепер – широка розсипна! Не робити жодних слідів!

З душевним отяжінням підходили ми до кордону. В кожного роїлись десятки почувань, кожний снував свої невеселі думки, кожний глибиною душі переживав прощання з рідною землею.

За кілька хвилин стежа сповістила, що ми наблизилися до кордону. Обережно підходимо щораз ближче. Ось і він. Серед густого, смерекового і соснового лісу лежала висипана шутром стежка. При ній стояли прикордонні стовпи, на яких з одного боку видніли написи польської держави, а по другім – чехословацької.

17 червня 1947 року, о 4 годині вранці наш відділ порушив міждержавне право і згідно з завданням командування перейшов польсько-чеський кордон.

Коли ми опинилися на території ЧСР, настав холодний, закутаний густою мрякою ранок. Якийсь дивний неспокій і туга огорнули нас. Ще не відійшли ми далеко від кордону, а кожного вже тягнуло щось назад, закликало в полишені могутні ліси, на рідну чарівну землю. Не один з повстанців перший раз у житті опинився на чужій землі. Але, крім неспокою, в очах вояків можна було прочитати віру в правильність наказів командування, яке рішилось перекинути їх на чужу територію.

Відійшовши кілька кілометрів у глибину лісу, відділ спинився на відпочинок. Спалахнули вогні. Повстанці сушилися і варили гриби, чимало яких вони назбирали по дорозі. Над горами все ще висіла досить густа мряка, повітря лишалось досить холодним. Розмови між повстанцями не клеїлися – атмосфера була тяжка. Незабаром усі поклалися біля вогнів спати. Контрастуючи з нашим настроєм, весело палахкотіло сухе букове дерево. Я присів до вогнища і студіював теренову карту – єдину, що залишилася мені для орієнтації в чужій країні.

Поснувши, повстанці забули на якийсь час про все: про втому, холод, голод, про рідні сторони. Тільки час від часу дехто з них нервово здригався, бурмотав щось спростання і знову затихав.

По обідній порі на кордоні почулася досить густа перестрілка; потім припинилась. Я дав наказ замаскувати місце постою – і відділ рушив словацькими лісами на південь. Натрапляючи по дорозі на ягоди, ми якийсь час затримувались, щоб цими скромними вітамінами – як говорили санітари – трохи заспокоїти наші виголоджені шлунки.

Коло півночі знову спинаємось на спочинок. Падає дощ. По двогодинній перерві рушаємо далі. Все на південь.

Над ранком ми дійшли над с. Яблонка Нижня і примістилися на денній постій в густому буковому лісі. Кожний був виснажений докраю, тож не диво, що всі з місця поклались спати.

Ввечері я вислав бунч. Соколенка з кількома вояками у присілок Яблонки, щоби він купив харчів і зорієнтувався в загальній ситуації і в настроях словацького населення. Пізно вночі група повернулася – з харчами! Соколенко розповів, що словацьке населення поставилося до них прихильно і ввічливо. Воно вже добре знало українських повстанців з попередніх рейдів, що відбулися в 1945 і 1946 рр. Велике враження на словаків зробило те, що за харчі Соколенко заплатив долями і чеськими коронами.

Виходило, що дальший наш рейд буде відбуватися добре бодай під одним поглядом: населення не чинитиме нам прикрощів при закупівлі харчів. Але треба було думати, що з армією і безпекою нам таки доведеться повоювати, бо Сталін не залишив би нас тут без своєї „опіки” і охоче знищив би нас руками чеських і словацьких комуністів.

– А тепер, панове, – підганяв я повстанців, – поспішайте з вечерею, бо ми все ще заблизько від кордону. До ранку треба пройти ще кілька кілометрів.

Вперше за довгий час ми їли вечерю з муки. Здавалось, що на світі немає кращої потрави, як цей „чир” (страва з вареного борошна), що ми його тепер смакували.

До ранку відділ відійшов ще на чотири км на південь і спинився на постій у лісі над селом Папіна. По полудні ми завважили на шосе рух авт з військом, яке поспішало в напрямі кордону.

Ввечері я знову вислав рій вояків до сусіднього села за харчами. Однак, коли цей рій підійшов під село, він дістав сильний вогонь. Упав стр. Ферко. Рій відступив, бо не мав наказу вступати в бій.

Отже чеська армія показала нам, якою мовою вона буде з нами говорити. Ми все таки рішили звернутися до неї з відозвою. А якщо вона не змінить своєї постави, тоді нам доведеться битись, нема іншої ради.

По вечері відділ рушив далі на південний захід. Маршуючи якоюсь сіножаттю, ми дістали від передньої стежі повідомлення, що до нас наближається невелика група війська. Даю наказ залягти і стріляти тільки тоді, коли буде свисток.

Справді, від сторони с. Папіна, нічого не передчуваючи, маршувала група словацького війська. Коли вона до нас наблизилась, ми її задержали. Думаючи, що ми – словацька частина, вояки приступили ще ближче. Я прикликав їхнього командира до себе.

Лише тоді, коли командир і я зблизились, він зорієнтувався, що ми не є словацьким військом, і це навіяло на нього такий страх, що він почав тряситися. В чемній формі я сказав йому, хто ми такі, і попросив покликати вояків. Наше поводження цілком заспокоїло їх, і розмова велася по-дружньому. Темою було передусім питання взаємин між УПА і словацькою армією. Четнік, який командував групою, виявився досить розумним чоловіком, а в політиці орієнтувався навіть добре.

— Що, на вашу думку, буде робити словацька армія, коли наші групи будуть рейдувати по Словаччині? Чи бажає вона воювати з нами? – спитав я Четніка.

— Ні, – відповів він. – Ми цього не хочемо. Словацька армія має про УПА найкращу думку. Тільки комуністи дуже вороже проти вас настроєні – большевицькою пропагандою. Вони – єдині, які ставатимуть вам на перешкоді. Але уряд уже знає, що ваша група перейшла на нашу територію, і наказав генералові Свободі вирушити з чеською армією вас поборювати. Нас, словаків, мабуть, відсерпарують від чеських відділів, бо нам не довіряють. Бережіться і ви. Не вірте чехам! Це дуже фальшивий нарід. Ми, словаки, їх ненавидимо. Чехи великою мірою скомунізовані і вірять у большевицьку пропаганду. Але побачимо, що буде далі. Коли ваші повстанці були в нас минулого року, ми спочатку також не хотіли їм вірити.

Але сьогодні ці большевицькі порядки починають помалу даватися взнаки.

Молодий старшина словацької армії говорив щиро і приязно. Його вояки також по-дружньому розмовляли з нашими, частуючи один одного папіросками.

– Які у вас перспективи на майбутнє? – спитав я Четніка.

— Я думаю, що по виборах буде в нас дуже погано, – відповів він. – Комуністи однаково візьмуть верх, навіть якби наші демократи дістали більшість. Буде така сама система, що в Польщі. Як думаєте, пане велітель?

— Цілком певно, що буде саме так, – притакую йому. – Справа в тому, що Сталін має методи і підхід, відмінні в кожній окупованій ним державі. Спочатку він хоче збагнути психіку і настрої мас – а після цього покаже свої роги. Ще рік-два – і ви побачите справжнє обличчя большевицького режиму. Але тоді він уже матиме всіх вас на шнурку...

— Що ж тоді маємо робити?

— Робіть так, як ми, ідіть нашими слідами і стосуйте наш спосіб.

— Але в нас нема таких „велітельов“, як в УПА, у нас так добре не піде, – сказав словак. А по хвилині на думи мовив: – Ну, ми вже підемо. Всього добра! З Богом і щасливо!

Ми ще дали йому летючок, попросивши, щоб його вояки роздали їх своїм товаришам з інших частин. Також просили остерегти їх, щоб не воювали з нами, бо ми прийшли не завойовувати їхню землю, а сказати народові про справжнє обличчя большевицької влади і остерегти перед пропастю, яка перед ним розкривається.

Прощання не було кінця. Повстанці і словацькі вояки сердечно стискали один одному руки і перекидалися доброзичливими і привітними словами.

17. Перед новими труднощами

На денному постой повстанці майже ціле пополудне вели гутірку на тему вчорашньої зустрічі з словаками. Мені ніколи було приставати до гуртів і прислухатися, що там говорять. Треба було визначити дальший марш і добре роздумувати над картою великого масштабу, щоб не потрапити в якусь халепу. Дощі падали раз-у-раз і сильно утруднювали наш марш. А до того вояцтво було дуже ослаблене фізично. Ввечері я вислав дві групи до села Криве, які очолив бунч. Соколенко. Одна з цих груп мала принести харчі, друга дістала пропагандивні

завдання. Коли повернулись до табору, серед вояцтва запанував добрий настрій. З розповідей довідалися, що словацькі селяни дуже цікавляться нашою боротьбою і розпитують про неї до деталей. Вістка про рейдуючу пропагандивну частину УПА блискавично рознеслась по всій ЧСР. Наш рейдуючий відділ здобував собі симпатії людности в кожному відвідуванім селі. В деяких селах свідомо словацька молодь горнулась до нас з проханням, щоб ми прийняли її до відділу. На жаль, я мусів відмовляти, бо не мав щодо цього відповідних наказів. Урядові кола ЧСР підняли через часописи великий крик. Про УПА говорилося як про бандитів, грабіжників тощо. Ос терігали населення, щоб воно нічого нам не продавало, а все добро ховало. Одночасно з цим чеська армія і частини СНБ з почали ступнево бльокувати села і навіть по кілька районів одночасно. До ступ до сіл став неможливим. Голод в рядах відділу почав сильно даватися взнаки. З огляду на таку ситуацію я був при мушений залишити на одному пункті групу фізично ослабле них вояків, при якій остався також о. Капелян Кадило. Через нього ця група була пов'язана з одним місцевим священиком, членом словацького підпільного руху. Прийшовши до сили, ця група мала долучитися до однієї з частин УПА, які вже посувалися за нами. Того самого дня я зробив нараду з старшинами відділу, на якій ми обговорили наші теперішні обставини і спосіб, яким ми могли zareагувати на них. Ми устійнили, що нам треба відбитися на яких 30 км на захід, щоб там, на задах ворожої армії, вести свою роботу далі. Я повторив, що чоловік боїв нам абсолютно не вільно зводити: на це є наказ вищого командування. Єдино дозволенням є оборонні бої. Потреба боронитися оправдає нас перед словацьким суспільством і світовою опінією. - А тепер,- сказав я наприкінці,- я хочу розкрити вам одну велику таємницю. Крім вас, ніхто не сміє про неї знати. Наш стан, як ви самі знаєте, є дуже поважний. Уряд ЧСР кинув проти нас цілу армію ген. Свободи і тому треба рахуватися з усякими неприємними можливостями. Може статись і таке, що наш відділ поколять на менші групи. Кожний з вас, опинившись поза відділом, повинен продовжувати рейд самостійно і просуватись якнайдалі на захід. Треба задокументувати перед світом нашу нерівну боротьбу, в якій бере участь весь український народ в усіх доступних йому формах. В демократичний світ більшою чи меншою мірою проникли кличі та ідеї комунізму. Лікування йому дуже потрібне, і ми своєю присутністю в ньому зможемо більше зробити, ніж всяка література. Звертаю ще раз вашу увагу на збереження справи в таємниці. Вояки й так зорієнтуються, в чому річ, але тоді ми вже будемо далеко. Отже, щасті нам, Боже! Козак не без долі! По нараді ми почали лагодитися до відмаршу. Так почалася наново напружена мандрівка. Ночами відділ посувався все даліше і даліше на захід. Повстанці навідували свобідні від ворога села і проголошували в них наші кличі. Словацьке населення приємно розчаровувалось, коли на власні очі оглядало "грабіжників і бандитів". Уряд бачучи, що своєю обмовою він тільки компромітує себе в очах населення, припинив брехливу газетну пропаганду і вдався до іншої методи. Літаки закидали ліси летючками-відозвами. Ці відозви були звернені до рейдуючих відділів УПА і своїм змістом нічим не відрізнялися від польських або большевицьких летючок. Повстанцям, які зголосилися б, обіцьювано золоті гори. Вояцтво кепкувало з відозв, але збирало їх запопадливо, роблячи запас паперу для курення цигарок, з яким були велика скрута. Одного вечора група пропагандистів і група заготівників харчів на чолі з к-ром Лагідним вирушили до одного села. Селяни прийняли повстанців дуже приязно і в розмовах з ними згадували і розпитували про повстанців, які побували тут в 1946 р. На зборах, які вдалося провести спокійно, з'ясовано населенню ціль нашого приходу. Обидві групи повернулися пізно вночі. Вони використали можливість купити більшу кількість харчів. З часопису, який наші дістали в крамниці, ми довідалися, що більша частина наших відділів перейшла на територію Словаччини і посувається нашими слідами на захід. Переквартирувавши в одному з догідних місць лісу, наступного дня, перед вечором відділ попростував даліше. В одному потоці ми задержалися на відпочинок. Побіч потоку тягнулась велика лука. По другім боці цієї луки була дорога, на якій я наказав виставити підслуха. Розводячи стійки на вказані місця, командант варті поставив на цій дорозі віст. Бука. Не минуло й кількох хвилин, як від сторони, де стояв віст. Бук, пролунав сухий постріл. Я негайно вислав бул. Калину з двома повстанцями на перевірку. Вони швидко повернулись і

зголосили, що Бук лежить у калюжі крові, яка тече йому з грудей. Вхопивши свій автомат, я побіг туди сам, щоб краще зорієнтуватись. Кілька вояків помчало за мною. І дійсно, Бук спливав кров'ю, був білий, як крейда, уста посиніли так, що видавалися чорними. Життя відлітало від нього. Останками сил він ще вимовив кілька слів:

- Друже, командир, я вмираю. Як жаль, що не на батьківщині! Ох! Ох! Уважайте, тут засідка. Прощайте! - і віддав Богові духа.

- Бах! Бах! - залунали один за одним постріли. Одна куля злегка зачепила мою шапку. Ми відразу розскачилися і причаїлися за грубими деревами. Заграли автомати і кулемет. Ми почали обсервувати, звідки йдуть постріли.

- До преду, хлопці! - залунала чеська команда.- До преду! До преду! Це "до преду", нерішуче і боязке несло по всій ворожій лінії, але рідко хто піднімався і рушав вперед. - Ага! То ви так? - сказав хтось із наших.- Ану, мерзотники, ходіть ближче! - Хлопці! - наказав я воякам.- Непомітно відступати до відділу, а там приготуємо їм вечерю. Кількома скоками ми вже були біля розташованого на становищах відділу. Ворог пострілював у нашому напрямі, а поза тим нічого не підприймав. Мені дуже хотілося знати, як воно сталося з Буком. Мабуть, біля того місця справді була засідка і вона завважила, як підходили Бук з командантом варти і ще одним стрільцем. Бунч. Соколенко цілком поділяв мій погляд. Зрештою, знайти інше пояснення було тяжко. - Значить, не хочуть з нами "пепіки" 4 приятелювати,- обізвався я до друзів.- Але чому ж вони не атакують? - Боятися,- сказав хтось з лінії. Чехи справді не наближались. - Крук! - звернувся я до кулеметника.- Іди но туди з кулеметом і спровокуй їх, щоби підійшли ближче. Незабаром Крук уже тарабанив по чехах з свого кулемета. З противної сторони йому відповіли, але йти в наступ все ж не відважились. Смеркалось. Небо затягалось густими хмарами, які віщува ли дощ. На протилежній стороні луки стійковий зловив селянина, дуже наляканого пострілами. - Слухай, добрий чоловіче! - звернувся я до нього, коли його привели до мене. Перекажи чеському війську, щоб воно не ховалося по корчах, як зайці, а вступило в бій відкрито. Ми їх чекаємо і готові прийняти кожної хвилини. А тепер - маю до тебе прохання: там, край тієї дороги лежить один наш уби тий повстанець. Коли їх було троє, тоді чехи в них не стріляли. Почали тільки тоді, коли остався один. Чесні вояки ніколи та кого не роблять. Отже хай люди з вашого села поховують його завтра по закону. Добре?

- О, гей-гей, вшетко уделами,- перелякано говорив сло вак.- Єзус Марія, где он лежи? - Завтра вранці побачиш і знайдеш, а тепер біжи додому і перекажи все, що я тобі говорив. - Само себов. Щастливо! - і селянин зник у корчах.

Ми не могли задержуватись на цім місці довше. Відділ рушив далі. Маршували цілу ніч. Вдень трохи відпочили, а на ступну ніч знову використали для маршу. Таким чином ми відбилися на захід більше, ніж на 40 км.

Відділ піднявся під село Петкофце. У лісі ми зустріли людей з цього села. Вони дали нам докладну розвідку з навко лишнього терену. В розмові вони згадали, що в 1946 р. була в їхнім селі одна наша рейдуюча частина, і назвали командира її і багатьох, знаних нам повстанців. В Петкофцах довелось нам вести довгі дискусії з місцевими інтелігентами, які цікавилися нашим новим рейдом.

- Чому ви так часто навідуєте наші землі? - спитав один з них бунч. Соколенка. - Хочемо вам розповісти про большевицьку дійсність, про большевицький режим, а також запізнати вас з нашою боротьбою,- відповів той.

- Це ми вже знаємо. Коли ваші повстанці були в нас минулого року, вони говорили нам про це. Цікавить нас тільки одно: вже третій рік по війні, а ви все ще воюєте. Чому ваше командування не складе якогось договору з західними державами, щоб вони вам помагали всім потрібним для ведення масової і систематичної війни з вашими ворогами? Треба було вияснювати, що наша боротьба ведеться партизанською тактикою і є підготовчим процесом до всенароднього зриву. Треба було говорити, що ми ведемо боротьбу, орієнтуючись на власні сили, бо Захід покищо не виявляє зацікавлення цією боротьбою. Ми знову звернули увагу словаків, що ті наші вороги вже є і їхніми ворогами; тільки вони не хочуть цього добачити.

- Ви покищо большевиків добре не знаєте. Але ми, українці, проживши під ними майже 30 років, докладно збагнули, що то є комунізм, їхня демократія - це тільки шопка, яка прикриває їх антинародність і імперіалізм,- сказав бунч. Соколенко. - Ой так, так,- мовив словак.- Все це правда, але що ми зробимо самі? - Ви самі - нічого. Але якщо всі придушені большевицьким чоботом народи стануть в одну лаву, то будьте певні: щось зробити дасться!

- А куди ідете? - запитався ще цікавий словак.

- Всюди, куди тільки вдасться: в Чехію, Мадярщину, Румунію, Югославію. Всюди, де є народ, поневолений большевицьким режимом.

Під час однієї з таких розмов один з інтелігентів подарував нам добру теренову карту-спеціалку, яка пізніше стала нам у великій пригоді.

18. Командир Бартель відбився від відділу

30 червня 1947 року наш відділ перейшов ріку Топля і на ступної ночі заквартирував у лісах над селом Злата Баня.

Відгомін нашого слова при зустрічах з населенням робив своє. Всюди про нас гуділо, як про якихось проповідників правди. Уряд по-своєму zareагував на ці поголоски. Менше більше вгадуючи наш напрям, він уже наперед кидав великі маси війська, щоб загородити нам дорогу. Всюди, куди ми при ходили, села, пункти переходу тоді були вже забльоквані. Кожної хвилини можна було натрапити на вороже військо або на його засідку. Тієї ж ночі ми подалися гостинцем у напрямі села Жегна. Під самим селом ми мали зійти на бічну доріжку і таким чином обминути населений пункт. Але тут ми зустрілися з не сподіванкою. Наше чоловіче забезпечення дістало коло села кулеметний вогонь. - На становища! Не стріляти! - гостро скомандував я.

Вогонь не вгавав. Ракети освічували терен без перерви. Відділ лежав за шкарпою шосе цілком безпечно. Долучилися вояки, які були на чоловім забезпеченні. Бул. Петя, який був командантом цього забезпечення, прибіг, задиханий, заговорив:

- Я дурний, друже командир, що його не вбив...

- Кого?

- Ми наскочили на їх заставу, яка, здається, спала. Я на ступив стійковому на ногу. Він зірвався і хотів у мене стріляти. А я його кольбою по голові! Він упав у рів і крикнув, а інші враз почали стріляти. Ну, а ми - до відділу!

- Добре зробив, що не вбив,- відповів я Петі.- будуть знати, що ми дійсно не хочемо з ними воювати, бо ми не ви користали нагоди постріляти їхніх вояків. Слово і в парі з ним діло зробить своє. В кожному разі ми повинні їм довести, що твердо додержуємо свого слова. А тепер гайда за мною, наліво! - скомандував я відділові.

Ми вислизнули з поля обстрілу ворожих кулеметів, з яких ворог відкрив пекельний вогонь. Ліворуч від нас лежало село Вісна, віддалене від Жегни на один кілометр. Тут думав я про скочити, залишивши лінію застав чеського війська на боці. Але не так склалось, як гадалось. - Увага, командири чот! - скомандував я, ставши за деревом.- Розчленувати свої чоти в розстрільну, бо тут щось непевне.

Ніч була місячна, тож видно було далеко. Від села Вісна швидким темпом ішли в напрямі села Жегни група чеського війська. Приблизно що 50 метрів оставалось на місці по 5- 6 вояків з кулеметом.

- Ага, роблять нові застави!- відозвався я до вояків.- Ну, хлопці, доведеться йти пробоем. Сьогодні спробуємо нашу зброю і на "пепіках". Отже увага! Командир Бартель - наліво, командир Залізник - направо. Рухатися без звуку. Один свисток - вогонь, два - вперед. Збірному пункту не подаю, бо долину ріки Ториси і автостраду Кошиці-Пряшів мусимо лишити за собою до ранку. Головніше командири чот знають.

Перед нами розстелялась гарна рівнина довжиною яких 12 км. За нею, в далині майоріли гори, порослі лісами. Я сильніше насунув на голову шапку, поглянув на годинник - вже перша. Дніе о четвертій.

- Спинімось, панове! Розстрільною вперед - маршувати!

Відділ вийшов на чисте поле. Місяць світив сильно, і наша зброя виблискувала. Нашу розстрільну чехи завважили відразу, але не були зорієнтовані, хто це йде. Відділ ішов рішуче вперед, міцно стискаючи в руках готову до пострілу зброю.

- Позор! - понеслось по чеській лінії. Відділ ішов далі.

- Стуй! Кто іде?

- Українські повстанці! - твердо відгукнулось кілька голосів.

- Сакра! Чого ви тут хочете?

- Нічого!

Вибризула червона ракета. Відділ моментально заляг, і в ту саму мить заклекотіли чеські кулемети і автомати. Брали зависоке.

- Голови поховали, а самі стріляють,- сміючися, сказав Перець, що лежав біля мене. Подаю один свисток. Немов у бочці, задудніли наші "дегтярови". Сонна, прикрита легким туманом, долина ріки Ториси збудилась. Наш вогонь заглушив чеський. Гудіння кулеметів прорізали два мої свистки. По нашій стороні все затихло, тільки в горах глухим стогоном ще лунав відгомін пострілів. Але що сталося з чехами? Там теж було тихо. - Вперед! Повстанці вже трохи прийшли до сили, тому бігли добре. Раптом на лівому крилі, де була чота к-ра Бартля, почалася густа стрілянина. Чехи, які ще не встигли втекти, відкрили вогонь. - Стати!

Наші відповіли сильним вогнем і згодом усе затихло.

- Вперед!

Ми добігли до вузького шосе з глибоким ровом, в якому чехи мали свої становища. - Ой бідолахи, навіть не застріли їх! - сказав Соколенко.- Тільки спомин залишили, а мені - прикрість, бо пів хліба з торби загубив. Хай шляк гопне, шкода хліба! З села Вісна вилетіла зелена ракета, і понеслося різке "До переду!" - Треба поспішати, щоби відбитися далше,- наказав я. Скорим маршем відділ рушив вперед. - Друже бунчужний, як там стан "в даній хвилині"? - жартували повстанці, сміючись з пригоди. - Чи є всі? - півголосом пішло по відділу, який все ще маршував розстрільною. - Нема к-ра Бартля і півтора роя!

- Стати!.. Нічний, Горко і Свірк - бігом пошукати! - на казав я трьом повстанцям.- Ми чекаємо на вас в он тих корчах, що там видніють.

Повстанці зникли, а відділ відійшов у корчі, де відпочиваючи, пролежав приблизно три четверті години.

- Вишня! - питаю одного з наших булавних.- Як це сталося, що зв'язок перервався? - Я не знаю, друже командир,- відповів Вишня.- Командир Бартель з рештою чоти був від мене наліво. Нас перетинала висока межа. Коли ми дістали вогонь другий раз, всі за лягли, а потім перескочили шосе. Але там їх уже не було. Я думав, що вони перебігли шосе скоріше... А все це наробила та проклята межа. Стрімка, як хребет, і годі було тримати зв'язок. Спочатку вона була непомітна, але згодом, у наступі,- то неначе з-під землі виросла. Нашу розмову перебили нові постріли. Маємо латаний талан! Це чехи обстрілювали тих наших, що пішли шукати зв'язку з Бартлем. Ще кілька хвилин - і розвідники долучилися, зголосивши, що нікого вони не знайшли.

- Маємо щастя, друже командир,- говорив ст. віст. Горко.- Були б попали чехам у руки. Ми свистали, але ніхто нам не відгукнувся.

Чехи перешкодили нам у дальших розшуках. Довше задержуватись ми вже не могли - треба було йти. Була надія, що зустрінемося з к-ром Бартлем десь по дорозі, а якщо ні, то він знатиме, що йому робити.

Над ранок відділ перейшов ріку Торису і автостраду Кошиці-Пряшів біля села Мацєрмани, а також залізничну колію. Лишивши ці перешкоди за собою, ми ввійшли в більший ком плекс лісу. Того ж вечора наша пропагандивна група загостила в село Пекльовіц. Прикметним для цієї візити було, що місцеві дівча та громадою ходили за нашими повстанцями, просячи, щоби

вони оставалися в селі і женились. Прохання ці були цілком щирі і абсолютно поважні. Зокрема одна білявка уподобала на шого вістуну Редьку. Бідняга відганявся, як міг, але дівчина була енергійна.

- Ну, добре,- говорив він.- Припустім, що я остануся. Прийдуть чеські комуністи, мене зловлять, а потім розстріляють - і що тобі прийде з того, Анелько?

- Ой, не бійся, я тебе сховаю, я тебе не дам,- і дівчина припала до його грудей. - Ні, я цього зробити не можу,- відповів наш Редька.- Мене ніхто з мого обов'язку не звільнив, а якби я тут залишився, то як я виглядав би в очах свого народу і товаришів по зброї? Дівчина заливалася сльозами...

Вночі відділ рушив далі. Тут гори ставали вищими, і марш починав бути тяжким. Відділ посувався тільки лісами, за картою і азимутом. Над ранок ми перейшли ріку Горнад і залізничну штреку біля села Маргецани. В лісі над селом Янкльовці ми мали денний постій. Починалось гаряче літо. Між іншим, в цій місцевості нам було тяжко знаходити воду. 6 липня 1947 р., коли ми вже були на денному пості біля села Вижні Словінкі, наша стійка спинила одного лісничого, який прийшов на полювання. Це був інтелігентний чоловік. Про нашу боротьбу знав дуже добре. Йому були відомі командири наших відділів з минулого рейду. Ми з ним розмовляли десь до години шостої вечора. Потім я дав йому гроші і попросив піти до села, щоб купити для нас у крамниці товщу. Коли він відійшов, я на всякий випадок наказав відділові зайняти добрі становища для оборони. Я не думав, що він наведе нам війська, але треба завжди бути обережним.

В напрямі, звідки мав прийти лісничий, відійшла також наша стежа. По двох годинах лісничий повернувся. Був дуже стомлений, але приніс повний наплечник. - Стережіться, панове! - говорив він.- По всіх селах є багато війська. Воно хоче перешкодити вам у дальшому рейді. Все це - самі чехи, СНБ. Людям вони вже не говорять, що ви грабуєте і вбиваєте, навпаки, кажуть, що ви поводитесь чемно і за все платите. Підкреслюють, що ви ненавидите комуністів.

- Ага, ми своє таки зробили! - вдоволено обізвався бунч. Соколенко. - Ну, панове-"велітелі", я мушу з вами попрощатися, бо буде пізно додому,- сказав словак, щиро стискаючи наші долоні.

Я дивився йому вслід, відчуваючи в серці тепло. Свідомий син словацького народу, він твердо стояв на ідеях, які ми про повідували по селах його країни.

19. Передчуття здійснилось

В день свята народження Івана Хрестителя, від полудня наш відділ подався лісами в напрямі села Порац, яке лежало між горами і лісами, оподаль від інших сіл. Краєвид був дуже гарний. Тут уже починалися словацькі полонини, на яких випасалися стада худоби і отари овець. - О, хлопці, тут не загинемо! - побачивши чотириногих, промовив доктор-дентист Зубченко.- Тут уже смердить овечим сиром, а він ліпший і пожиточніший за все інше. Козак не без долі! Хай собі бльокують села, а ми по шаласах будемо вести пропаганду за сиром. Серед відділу вибухнув здоровий сміх.

- Ви, докторе, годні тепер свою роботу закинути, а прилучитися до пропагандивної групи,- жартував к-р Залізняка.

- Дам раду! Бігме, що дам! - запалився д-р Зубченко.- Ви думаєте, що з мене був би поганий пропагандист? Панове! Майте на увазі: здібностей, які я маю, ще ніхто не розшифрував, а їх є в мене кілька.

Знову веселий сміх.

- Ну, докторе,- обізвався і я,- мені ніколи і на думку не спадало, що ви такий затайливий. - Бо не завжди варто бути щирим і до усього признаватися.

Відділ сидів, діставши короткий відпочинок, а доктор своїми жартами бавив повстанців далі. За цей гумор всі його дуже любили.

- А вам, друже командир,- звернувся Зубченко до мене,- дай, Боже, здоров'я і довгий вік, щоби ви і далі нас провадили так, як дотепер. Жалко тільки, що д-ра Шувара між нами немає. - Трудно! Де дрова рубають, там тріски летять,- відізався Лагідний, щоб розвіяти наглу понурість, яка запанувала на згадку про д-ра Шувара.

З глибини лісу доносились до нас дзвінки худоби, яка там паслася. Кожний з нас сидів задуманий. Мовчанку перебив знов таки д-р Зубченко.

- Але я все таки кажу, що з чехами легше дати раду. Вони не є такі рафіновані, як большевики. Але треба сказати, що і поляки вже трохи навчилися проти нас воювати. - Що ж ви, докторе, хочете? - сказав я.- Не забувайте, що вже третій рік по війні, що російська і польська держави розпоряджаються всіма потрібними засобами і великими арміями. Крім того, приятелі мають договір про взаємну поміч. Але і чеської армії не вільно нам легковажити, бо ми не мали ще змоги докладно її пізнати.

- Але однаково чехи не дорівнюють большевикам і полякам,- сказав Зубченко. - Покищо не дорівнюють, але тому, що вони ще не мали до діла з партизанською боротьбою. Підождіть. Коли Москва побачить, що немає жодного висліду, вона кине в ряди чеської армії своїх посіпак - так само, як вона зробила в Польщі. Тоді не так легко буде нам рейдувати! - Це є більше, ніж можливе,- погодився доктор.- Москва боїться нас більше, ніж Гітлера. Ми їй всюди заважаємо... Недалеко від нас почувся веселий чоловічий і жіночий спів. Він перебив нам дальшу дискусію. - Вишліть туди, друже бунчужний, кількох вояків,- сказав я до Соколенка,- хай перевірять, що там за люди. Мають бути, пастухи. Рівночасно хай розпитають про село Порач. Приблизно за півгодини розвідка повернулася назад і зголосила, що до обіду в селі Порач жодного війська не було. Село лежало від нас приблизно за 4 кілометри. Пастухи і пас тушки сказали, що в Порачі нас дожидають, бо конечно хочуть бачити партизанів. - Ну, то підемо. Як нема війська, то можемо і загостити. Маршувати! Уже сонце схилилося за обрій, коли відділ підійшов під село Порач. Як звичайно, я вислав до села дві групи: одну за харчами, другу - з живим словом. Команду над групами перебрав к-р Лагідний. Але вони повернулись ні з чим. Коли вони наблизились до села, їх задержала застава СНБ. Вона складалася з десятка людей, убраних переважно в цивільне. Діалог між заставою і повстанцями в передачі к-ра Лагідного виглядав більш-менш так: - Стуй! Кедь ідете?

- До села! - відповіли повстанці, моментально розскачавшись з готовою до пострілу зброєю. Віддаль між повстанцями і заставою була не більше як 50 метрів. Жандарми були бліді, мов крейда. - Чому ви хочете йти до "Дедіни"?

- Ви самі добре знаєте, чому і за чим, тож не треба вам і питати,- твердо відповів Лагідний. - Не йдіть! В селі багато вояків. Що зробите? Краще буде, коли підете туди, звідки прийшли. Ми вас зачіпати не будемо.

- Нема ради! - сказав по короткій надумі к-р Лагідний до своїх вояків.- Так багато їх у селі, мабуть, нема, але нема сенсу туди пхатися. Що це за пропаганда, коли в селі буде стрілянина? Ніхто з людей і так не прийде на сходина. Вертаймося назад. Так дай, Боже- звернувся він до словаків. - З Богом! Щасливо! - з полегшею відповіли жандарми.

Вислухавши оповідання Лагідного, ми вирушили далі, розглядаючися за шаласом, який мав бути десь поблизу. Доктор Зубченко слушно сказав, що доведеться нам вести пропаганду між вівчарами по шаласах.

Шалас таки вдалося розшукати. Тут ми купили 50 кг овечого сиру, яким вояцтво повечеряло, і то навіть дуже добре. Вівчар сказав нам, що всі села до міста Спільська Нова Весь зайняті військом.

По вечері ми рушили в дальшу дорогу. Треба було двонічного маршу, щоб наблизитися до Спільської Нової Весі. До міста залишилось 8 км. Всі ми були дуже голодні, бо протягом цих двох діб ніде купити харчів не вдалося. Декотрі знов охляли. Але ранені, що весь час ішли з відділом, майже всі видужали. Всіх нас це дуже тішило. Доктор, а головно санітар Зірка, дбали про них якнайкраще.

У мене виник новий плян, яким я негайно поділився з командирами. Чехи вештаються по селах і ब्लюкують їх даліше від міст, головню в теренах, де чекають нашого переходу. Тому треба вибрати інший напрям. Сьогодні треба зайти під саме місто. Тут більше свідомих людей і можна зробити більшу роботу. Чехи в ліс - ми до міста, вони до міста і в ліс - ми на поле! - А тепер, панове, така справа: сьогодні дві групи підуть у село Теплічка. Це - 3 км від міста Спіська Нова Весь. З групами підуть Лагідний і Соколенко. Один з вас пропагандує, другий має купити більшу кількість харчів, щоб їх стало на чотири дні, бо під час дальшої дороги заходити до сіл буде не зручно; крім цього нам треба буде відбитися трохи даліше і замести за собою сліди. Згодом побачимо, що робити далі. Тільки не баріться, бо треба буде проходити шосе, на якому на певно будуть застави. Отже, гайда в дорогу! Недалеко на луці якийсь господар косив сіно. Побачивши повстанців, він весело підсміхнувся і показав дорогу до села Теплічка, з якого сам походив.

Решта відділу, яка залишилася в лісі, зійшла в глибокий потік і запалила багаття. Вже зовсім стемніло. Я і д-р Зубченко присіли біля ватри і розглядали карту. Повстанці обступили вогні, інші куняли. Було досить холодно. Гутірка цим разом не клеїлась. Опівночі повернувся Лагідний і Соколенко. Обидва вони були усміхнені.

- Ну, як там? - питаю.

- О, перша кляса! - заговорили на переміну командири.- Чеська преса повідомляє, що під Жегною зведено з нами дво годинний бій, в якому нас цілком розбито. Правдоподібно, що чехи зловили з групи к-ра Бартля когось тяжко раненого, який сказав ваше псевдо, друже командир, бо газета пише так: "Велька скупіна бандеровцуф під командою капітана Громенка зостала розбіта".

- Хай хоч цим потішаються,- невдоволено відповів я.- А як там з пропагандою? - Люди не могли вийти з дива. Тутешнє населення частинно вірить пресі, але ми їм все з'ясували докладно. Дуже дивувалися, що ми відважилися зайти під так велике місто. В місті дуже багато війська. Стягнули навіть більшу одиницю з змоторизованих частин. Говорили люди, що би ми їх не боялись - таким, як ми, вони, мовляв, нічого поганого не зроблять. - Ще нам говорили, що в місті перебувають якісь закордонні кореспонденти,- докинув Соколенко. - От таких би стрінуті! - вирвалося в д-ра Зубченка.- Це була б добра річ! Але чехи їх на села, мабуть, не пустять.

- Певно, що ні,- притакую йому.- Де ж ви щось подібне бачили в большевицькій системі? Чехи свідомо будуть їм го ворити про нас всякі небилиці, щоб скомпромітувати нас перед світом. - В кожному разі,- сказав Лагідний,- своєю появою ми зробили колосальну роботу. Нарікали люди тільки на чехів, мовляв, вони переважно комуністи. Місцеве населення їх ненавидить. На цьому ми розмову скінчили. Треба було перекусити і йти.

О 1-шій годині ночі ми рушили далі. Я вів відділ пасмом гір, вкритим великими лісами; воно тяглося до Низьких Татрів з їх Думб'єром.

14 липня відділ заквартирував на одній горі біля села Вернер. Добились ми до неї через чотири доби. Ішли ночами. За весь цей час нікого ми не бачили і нас ніхто не перестрів. Ми мусіли нарешті зупинитись, бо нам зовсім вийшли харчі.

Ввечорі відділ наблизився до краю села. Ми вислали туди нашу розвідку, яка однак по короткому часі повернулась і зголосила, що в селі повно війська. Надії на одержання харчів розлетілись. По обох сторонах села Вернер підносяться великі гори - понад 1500 м висоти. Нам треба було обійти село з правої сторони і перетяти гостинець, що лучив с. Вернер із м. Поппрад. Цей обхід довелося нам оплатити ціною майже всієї ночі. Щойно над ранок нам удалось перейти шосе, але тут же до велось дряпатись на високу скелю. Уже було зовсім видно, коли ми, вкрай змучені, могли нарешті відпочити на верху скелі.

Мене пригнічувало прикре почуття.

- Знаєш що? Сьогодні будемо мати бій,- сказав я Лагідному.

- Чому? - недовіжливо запитав він.

- Вчора, коли ми відпочивали, мені приснився дуже поганий сон. Я його розумію так, що буду раненим.

- Е, не викликайте вовка з лісу!

- Ні, приятелю, це не є якесь спеціальне вмовлення хвороби. Я вірю своїм снам. Боюсь тільки одного - бути пораненим десь у ногу. Тоді мені кінець. Живим у руки не дамся. - Ет, не говоріть такого, друже командир! - Лагідний удавав, що не вірить моїм словам, але в його голосі звучала нотка непевності.

Ставши на вершку скали, я оглянув у далековид терен, який ми мали пройти. Він був для нас поганий. Треба було що найменше години, щоби малими лісками дістатися до великого лісу. Крім цього, було багато потоків.

- Ну, поспішаймо! - сказав я до Лагідного.

З нашої скали довелося спускатися вниз, на луку з великим трудом. За лукою простягались поля, перерізані потоками, а далі виднів ліс.

Уже половина відділу, біля якої я знаходився, зійшла з скали, коли ззаду пролунав постріл; спочатку один, а за ним другий.

- Що це? - сказав я до сусідів.- Мабуть, нас завважили на шосе. Скорше вниз! Повстанці зіскакували з скали один за одним, мов дикі кози, а тим часом заграли кулемети. - Ворог ззаду! - пішло по лінії.

- Погано! - промайнуло мені в голові,- к-р Залізник - наліво, розстрільна! Задні - відкрити вогонь! Наш відступ охороняв з своїм роєм бул. Чумака. СНБ, використовуючи нашу прикру ситуацію, заатакувало відділ досить сильно. Але наш кулеметчик Смик орудував своїм кулеметом по-геройськи. Від його вогню вже кілька чехів лягло трупом, решта здержалася і почала займати становища. Рій Чумака скористався з павзи, зіскочив з скали і долучився до відділу, що широкою розстрільною відступав відкритим тереном у напрямі лісу.

Тим часом СНБ зайняло скалу, з якої відкрило по нас гураганний кулеметний вогонь. Кулі сипались, мов град. Чехи стріляли самими розривними і запальними кулями, від яких сира трава кругом нас горіла, мов солома. Крім цього, вони по чали бити по нас з крісових Гранатометів. Відділ заляг. Нам стріляти було безсенсовним, бо чехи зна ходилися за скалою і наш вогонь не робив їм жодної шкоди.

- Руце вгору! Поддайсе! - кричали "есенбеки".

- Стрибками відступати! - даю наказ. Наш відступ захопив чехів до погоні. Кілька їх спустилося з скали і почало обстрілювати нас з автоматів.

- Вогонь! Командую я.

Повстанці відстрілювались навстоячки, бо робити це з лежачої постави було неможливо. Троє чехів, які знаходилися ближче до нас, повалилися навznak, решта їх залягла під скалою, скерувавши на нас рясний автоматичний вогонь.

Ми далі відступали під голу гору. Вже було троє вбитих: віст. Чорноморець, стр. Заяць і стр. їжак. А чехи, мов навіжені, далі сипали по нас дощем куль. Поле обстрілу вони мали прекрасне. Вже все передпілля задиміло від горючої трави.

- Хлопці, ще трохи - і ми на горі! - кричу щосили. Раптом мною рвонуло. Ойкнувши, я повалився на землю.

- Що вам є? - підповзши, запитав Перець.

- Нічого, ранений,- відповів я йому.- Забери від мене автомат. Вперед, хлопці, ще трохи! - вже лежачи подаю команду.

Я відчував, що з правого рам'я тече гаряча кров. Незабаром вона появилася і на моїй блузі. З тяжким трудом відділ вибрався на гору. Тут ми почали займати догідні становища. Повстанці тяжко відсапували.

СНБ перервало вогонь. Ворожі вояки почали спускатися з скали двома її боками і обходити нас з фляннів.

- Ану хлопці, сипніть їм ще і поспішайте в долину. Ліс уже близько. Знову заклекотіли наші кулемети, примусивши "есенбеків" задержатись.

- Маршувати!

Відділ зсунувся по схилу і дійшов потоком до лісу. Тут знову довелося виходити на гору. Коли ми майже наблизились до хребта, в долині почувся триразовий свисток. - Мабуть

сповіщають кінець погоні за нами! - буркнув котрийсь з повстанців. - Друже командир, спереду чехи! - проговорив задиханий стр. Зозуля, прибігши з переднього забезпечення. - На становища! - гримаю на повстанців і лівою рукою витягаю з кобури пістолу.- Гади! Хлопці, ані одного набоя надармо! Підпустити близько!

- Ага! Вони не дурні,- мовив Соколенко, клячачи за де ревом.- Дивіться, як звивають копитами! Справді, вороже військо, побачивши нас, почало відступати вбік, ховаючись за грубі ялиці. - Тільки тоді вони герої, коли в хаті, та коли підкручена лямпа і двері на засуві,- бубонів бул. Рубач.- Ге, вони тікають у ліс?! Навіть одного пострілу не дали.

- Стріляти? - прийшов по лінії запит.

- Ні! Маршувати далі, в глибину лісу! - наказав я, а звернувшись до бунчужного, сказав: - Соколенку, візьміть від мене карту, компас маєте свій. Провадьте за 47-им ступенем ширини. Окрім мене, було поранено ще трьох: к-ра Лагідного - легко в пальці ноги, стр. Грушу - в руку, стр. Бистрого - в ногу. На щастя, всі могли маршувати. Крім цього, бракувало трьох стрільців. Пройшовши годину, відділ зупинився на денний постій. Серед повстанців можна було помітити деяке пригноблення. Подіяли на їх настрій наші втрати і поранення. - Ну, але припекли нас сьогодні пепіки,- сказав я до Со-коленка.- Не можу собі простити, що ми попали в таку халепу.- Але хто міг би думати, що по тому боці буде відкритий терен? Дивіться на карту - всюди зазначений ліс.

- Нічого! - потішав мене бунчужний,- попадуть ще колись вони нам у руки. А тепер, друже командир, може вогні розкласти б та поробити перев'язки?

Запалали багаття. Доктор Зубченко з санітарами взялися перев'язувати рани. - Маємо щастя, пане-брате,- пробую жартувати до Лагідного.- А що я тобі вранці казав? Ні, мої сні ніколи мене не обманять...

Я почав розбиратися. Сорочка і блюзка були насичені кров'ю Бідна моя права рука! Вже другий раз довелося їй бути прошитій ворожою кулею. Рам'я не було поважно ушкоджене, але рана була все таки дошкульна: при найменшому русі вона сильно боліла і пекла. Повстанці трохи перекусили і лягли відпочивати. Старшини натомість присіли до вогнища і обговорювали подробиці бою. Мені було незрозумілим, яким чином могли відбитися від відділу три наші стрільці.

- Вони були на правому крилі,- сказав к-р Залізняк - і, мабуть, відступили потоком за гору. Може, їх там убито.

- Дуже можливо,- докинув бунч. Соколенко,- бо там поле відступу було ще гірше, ніж на нашому відтинку...

Чехи, мабуть, мали десь поблизу тієї гори свої застави; завваживши нас, вони стягнули більше сили, а вдарили на нас щойно тоді, коли більша половина відділу вже злізла з скали. - Добре зробили, нема що й казати,- сказав я. Ви теж в інший спосіб не поступили б.

- А звичайно, що так,- погодився бунчужний.

- Добре, що вони ще дурні,- завважив Лагідний.- Коли б вони стріляли були рідше і цільніше, то нас могло б упасти трохи більше. Але зденеровані були, мабуть...

Після розмови я запропонував старшинам піти поспати.

Над вечір відділ подався в дорогу. Підпираючись палицями, ранені маршували разом з іншими. Я старався бути ближче до бунч. Соколенка, щоб помагати йому провадити відділ. Заходити в села було неможливо, тож поживу ми купували тільки по шаласах, і посувалися все далі на захід.

20. Обминаючи застави

Однієї неділі відділ добився до комплексу лісів над с. Боца Вижня. Тут уже починались Низькі Татри. Повстанці були виснажені важкими маршами по високих горах. Ішли ми тільки ночами, за азимутом.

Відділ зупинився на догідній для оборони горі, біля якої зміїлася туристична стежка. Незабаром наша стійка задержала одного чоловіка й жінку. Показалося, що це був агроном з міста Братіслави з своєю дружиною; вони вибралися на прогулянку. Спочатку вони сильно настрахалися, але по короткій розмові з нами цілковито заспокоїлися. Я і бунч. Соколенко го ворили з ними цілу годину. Подружжя цікавилось нашою боротьбою, і ми дали йому відповідну інформацію. Агроном сказав нам, що в усіх довколишніх селах знаходиться багато війська - в кожному селі щонайменше по два батальйони.

Чехи переважно комуністи,- говорив агроном.- Ми їх також не любимо. Де зустрінетеся з ними - бийте, не зважайте ні на що. Словацький народ уже знає, що таке У ПА, і не вірить пресі. А тепер уважайте, панове: за один кілометр звідси, на краю лісу, стоїть велика застава, приблизно півтори сотні людей. Глядіть, щоб вона вас часом не заскочила. Ми подякували агрономові за важливі для нас відомості і вручили йому багато нашої літератури. - Будь ласка, передайте це, пане добродію, своїм людям у Братиславі. Хай читають і іншим дають. Подружжя розпрощалося з нами і відійшло. Відділ теж рушив, взявши напрям на північ, щоб обминути село і перейти шосе Боца Вижня - Боца Нижня - місто Св. Мікуляш. Уже смеркалося, коли, маршуючи краєм лісу, відділ дістав сильний кулеметний вогонь із сіножатей, що тяглися до села Боца. Повстанці миттю, залягли за грубі ялиці і чекали на наказ. - Не стріляти,- команду я.

Чехи тяжко поранили в живіт стр. Грома. Заки санітар Зірка підсунувся до пораненого, щоби зробити перев'язку, гук розриву дав йому знати, щоб він не турбувався. Стр. Грім розірвав себе гранатою...

Заохочені нашою мовчанкою, чехи рушили в наступ.

- Підпустити на близьку віддаль!

Чехи наступали на ліс густою лавою, коли повітря пере різав мій свисток. Мов град із хмари, посипались на чехів кулі наших кулеметів і автоматів. Ворог вмить заліг. Деякі з чехів почали втікати; за їх прикладом пішли інші, користаючи з того, що можна було зсунутися в долину. На полі залишилося понад двадцять трупів.

- Добре, хлопці! - похвалив я вояків.- Дурні пепіки! Уже вам більше не схочеться нас зачіпати. За одного нашого заплатили кількома десятками своїх. Відступаймо, хлопці, в глибину лісу!

Небо вкрилося густими хмарами, з яких почав падати дощ. Відділ маршував десь до півночі, додержуючи північно-східнього напрямку. Потім ми заквартирували. Голод докучав немилосердно. Чекаючи дня, повстанці запалили вогні і дрима ли біля них. Коло полудня я вислав кількох вояків шукати по горах ви пасу овець. Була думка, що може, їм пощастить купити в шаласах харчів. Чекати довелось довго: повстанці повернулися аж другого дня по полудні, їм удалося купити чотири вівці і пару кілограмів овечого сиру. Відділ довший час не мав нічого в роті, і деякі повстанці вже почали пухнути з голоду. Принесена пожива відразу піднесла настрій. Вояки енергійно взяли ся готувати їжу. - Тепер,- сказав я до повстанців,- нам обов'язково треба вирватися з кільця. До сіл вступати не будемо, хіба тільки до шаласів. Мусимо відбитися бодай на 100 кілометрів. Цю віддаль при таких горах зможемо покрити щонайменше за 9 днів. Найголовніше - непомітно пройти шосе Боца-Св. Мікуляш.

Як тільки почало темніти, підкріплений на силах відділ рушив далше. Безшелесно наблизилися ми до шосе. На щастя, через нього ми проскочили, група за групою, непомітно. За ним починалися Низькі Татри. Щоб полегшити марш, я за вернув відділ на північ, і другої ночі ми вийшли на край лісу, від якого тягнулась долина Ружомберок-Св. Мікуляш. Вночі з 28 на 29 липня ми зустріли недалеко міста Ружомберок селян, які косили траву. Ми докладно розпитали їх про ситуацію в терені. Косарі остерігали нас перед шосе Банська Бистриця-Ружомберок, бо вона сильно обсаджена чеським військом. Треба було добре подумати над тим, що нам робити. При сівши в корчах, ми, старшини, почали розглядати карту і шукати виходу. Час наглив, і треба було рішатися. Я наказав: - Мусимо пройти нове кільце. Щоб дістатися до другого комплексу лісу, маємо зробити 14 км дороги. Крім цього заризикуємо: будемо проходити передмістям Ружомберку. Його чехи напевно не обсадили. Мусимо добре

налягти на ноги - маємо 4 години часу. Щоб не виснажились занадто наші кулеметники, всі ройові мають часто змінювати людей при несенні кулеметів і аmunіції до них.

Ми вийшли з лісу і подались полями. Бунч. Соколенко з компасом, а я з картою ішли попереду. Марш був форсовний, тож по короткому часі сорочка на кожному з нас була вже мокра. Незабаром у долині перед нами з'явилося велике місто Ружомберок, яскраво освітлене електричним світлом.

Щоби відпочити, ми зробили кількахвилинну перерву. До міста залишалося небагато: якийсь кілометр.

- Ох, якби не та пропагандивна мета, друже командир! - зітхнув Лагідний.- Скочив би чоловік з чотою до міста, нагнав би "пепікам" страху, зорганізував дещо і знов у ліс. Я признав йому, що й сам не раз так думав, але не вільно! Биш? Політична лінія до чогось зобов'язує. - Але ідім даліше,- звернувся я до повстанців,- не сміємо марнувати часу. Дивіться, вже сіріє. Відділ зсунувся на польову доріжку, вийшов нею на головний гостинець, а потім, попри доли передмістя і загороди дістався в другий комплекс лісу, що знаходився відразу ж за містом, на високих горах. Уже був день, коли відділ заквартирував у цій лісі, над самим містом. Повстанці весело сміялись, що так легко вдалося пройти небезпечну трасу. Кожний мав щось додати до того, як належить перехитрювати ворога, і клався спати.

5 серпня 1947 року відділ наблизився до міста Раєц. На деннім постої ми зустріли чеських туристів-студентів, які виб рались в екскурсію. Ми розмовляли з ними понад 3 години. Мені пощастило купити в них за 200 чеських корон карти-спеціалки Моравії, Чехії і частинно Австрії. Я був дуже задоволений з цього, бо карти, які я мав дотепер, саме кінчились. Отже, "плюємо на бороду", в полі картопля є, можемо йти, куди захочемо і коли нам сподобається. Найважливішим було те, що ми вже вирвалися з обкруження і що чехи загубили за нами слід. А коли вони знов зорієнтуються, ми будемо вже далеко. З наближенням до Моравії терен став рівнішим, зате лісів було менше.

6 серпня ми перейшли ріку Ваг біля сіл Лядце-Швожа. Не вступаючи до сіл, ми посувались під охороною ночей далі на захід. Біля Старого Места відділ перекинувся через ріку Мораву. Вдалося переїхати човнами, які ми знайшли край берега в лозах.

17 серпня ми квартирували в лісі над селом Яструбіце, не далеко м. Брна. Над вечір наша стежа задержала одного чоловіка з цього села. Він поінформував нас, що в селі війська немає і що населення буде дуже вдоволене, коли зможе нас, повстанців, у себе погостити. Це був хитрий чоловічок: питав нас, який стан нашого відділу, звідки ми так скоро прийшли і т. д. Я наказав відвести його вбік і скликав старшин, щоб по радитись. Ми ухвалили, що один із нас з групою вояків піде до цього села. Поведе цей цивільний. На нього треба буде уважати, бо підозрілий - щоб не накоїв якоїсь халепи.

- Завтра будемо виходити з цього Жданецького лісу,- сказав я старшинам.- Треба буде розділитися на дві групи, щоб обійти місто Брно з півдня і з півночі. Таким способом дезорієнтуємо ворога. В селі треба буде купити соли, бо вже до самої Австрії не будемо вступати до жодних населених пунктів. Нашими харчами будуть овочі і бараболя. При такій поживі нам треба буде видержати шість днів. Якби ми почали навідуватися в села, перехід чесько-австрійського кордону може бути дуже нелегким. Ми не знаємо, хто держить на кордоні сторожу - большевики чи австрійці. В Австрії зможемо знов дозволити собі вступати до населених пунктів.

- Група, яка піде на північ від Брна,- продовжував я,- буде складатися не більше як з 10 чоловік і, на мою думку, її повинен очолити бул. Петя. Відповідні інформації він від мене одержить. Зрештою всі ви знаєте, що ми йдемо в американську зону Німеччини. Інші групи, які просуваються за нами, частинно підуть також до Німеччини, частинно до Австрії. Отже Лагідний і Залізник ідуть зараз у село і мають скоро вернутися, бул. Петя відходить також негайно. Друже бунчужний,- звернувся я до Соколенка,- виділіть 10 вояків, які підуть з Петею, а сам він нехай зголоситься до мене.

На цьому нарада скінчилася. Незабаром зголосився Петя, і я відійшов з ним набік, щоби в деталях обговорити його маршрут. На закінчення я сказав йому:

- Маєш чекати на нас між 9 і 11 вересня біля містечка Вегшайд у Баварії. За моїми розрахунками, ми повинні на цей час там зійтися.

Я попрощався з Петею і з повстанцями його групи; вона рушила і незабаром зникла з очей. Лагідний і Залізник відійшли з своїми людьми в с. Яструбіце за харчами, а решта відділу залилася чекати на них у лісі.

Експедиція Лагідного і Залізника до села за оповіданням їх і їхніх вояків виглядала так: Коли наші ввійшли в село, чеське населення поставилось до них дуже вороже. Абсолютно нічого не хотіло продати, навіть соли. В селі вже було перебрано по-цивільному СНБ, яке розмістилось по хатах. Цивільний, що його ми спіткали в лісі і який повів повстанців до села, хотів уже відійти, коли раптом у селі виникла стрілянина. Вихопивши з кишені пістоль, цивільний хотів її спрямувати в Лагідного. Обережність старого вояка наказувала Лагідному завжди бути готовим до пострілу і тому він тримав палець на язичку відтягнутого авто мата. Короткої серії вистачило, щоби покінчити з зрадником чехом - він повалився з перерізаним лобом. В цей момент надбіг к-р Залізник, ранений в руку і ногу.

- От прокляті, заманили нас! - лютував він. Щоб не цивільне населення, то шляк би їх тут трафив! - Оті цивільні - це власне найгірше,- відповів Лагідний.- Не можемо собі нічого дозволити. Потім почали б кричати, що ми стріляємо "мирних" людей.

Тим часом стрілянина дужчала. Лагідний дав наказ відступати на збірний пункт. Під час відступу наші завважили, що цивільні почали стріляти з рушниць по повстанцях з вікон своїх хат. Спеціальна пригода сталася повстанцям Деркачеві і Редьці. Віст. Деркач зайшов в цьому селі в одну хату щоб купити соли. За кілька хвилин в хаті зчинилася стрілянина. Деркач ще встиг крикнути: "Зрада!" Віст. Редька, який стояв на стійці, почув крик свого друга і, відтягнувши автомат, вскочив у сіни хати. В сінях було темно. Раптом він відчув сильний біль у руці, в якій тримав автомат. Автомат випав на землю. Мене хочуть вхопити живого,- промайнуло йому в голові, коли чийсь сильні руки обхопили його вперек, намагаючися звалити на землю. Редька zareagував - одного, який вчепився його спереду, ударив коліном прямо в живіт, другого гримнув лобом у ніс. Останній відразу втратив пам'ять і випустив Редьку з рук. Користаючись моментом, Редька вхопив автомат і вискочив на подвір'я. За ним посипались постріли з пістолі, однак безладні. Скочивши за ріг хати, Редька сипнув по хаті з автомата. Світло в ній загасло, а через вікно почали втікати есенбісти, відстрілюючися наосліп з пістоль. Приклякнувши на коліно, Редька дав змогу двом першим вискочити, щоб цим заохотити останніх до такого самого кроку. А коли двоє останніх схотіли теж тікати - щоправда, вже не через вікно, а через двері, Редька поклав їх обох на порозі. Раптом ззаду розітнувся постріл, і куля збила Редьці шапку. Він обернувся і впакував у відповідному напрямі довгу серію з автомата. Потім кинувся в город, перескочив дорогу і подався з іншими до збірного пункту. По дорозі Редька жалувал, що група відступила. Нарікав на пропаганду і на політичну лінію, бо, мовляв, тут вони ні до чого. Згадував словаків, які перестерігали перед фальшем і прокомуністичним наставленням чехів. Аж тоді згадав про Деркача. Що могло з ним статися? Чи встиг утекти? Може він, Редька, обстрілюючи хату, вбив його або поранив? Редька твердив, що він обстрілював досить високо, так що лежачого Деркача куля зачепити не могла. Деркач міг втекти через інше вікно. Не було виключеним, що чехи застрілили його в хаті. Повернулися всі, але Деркач таки не прийшов назад. Ця невдача сильно мене зденервувала. Клята комунарва взялася на штучки і хоче нас виловити підступом поодиночі! Деркача або вбили, або взяли живого.

Я підійшов до пораненого чотового.

- Як вам, Залізничче?

- Тяжко! - відповів він.- Куля зачепила кість у нозі, щоправда, легко. Як я йтиму, і сам не знаю. Буду старатися йти, доки стане сил, а далі, коли не буде змоги, впакую собі кулю в лоб і не буду вам заважати.

- Не говоріть такого! - гримнув я на нього.- Що це вам до голови приплило? Ми вам поможемо йти. Не смійте таке говорити і вибийте собі з голови подібні думки! Чотовий був пригнічений. Якусь хвилину панувала цілковита мовчанка. Весело блимав вогонь. При його

світлі санітар Зірка робив к-рові Залізнякаві перев'язку на руці і нозі. З рукою була дурниця, але з ногою, справді, було гірше. Куля перейшла м'язи нижче від коліна і дійсно зачепила трохи кість.

- Якось то буде, командире Залізник. Не журіться!

- Я не журуся,- відповів мені чотовий значно спокійнішим голосом.- Буду іти. Я наказав збиратися до маршу, щоби до ранку зайти глибше в ліс і зварити трохи бараболі. Під час маршу к-р Залізник, підпираючись палицею, не відставав від відділу, хоч і терпів сильні болі.

Над ранок ми спинилися на постій у старому лісі.

21. Останками зусиль

Наступного дня відділ покинув комплекс Жданецького лісу і вийшов на рівнину Моравської країни. Далі ми маршували рівними полями, тільки за азимутом, обминаючи села і міста. Для перемаршу використовували тільки ночі, а денні постої робили по лісах. Нашою поживою були овочі, яких тут по до рогах було досхочу, кукурудза і картопля. Таким "конспіративним" маршем нам удалось цілковито за терти за собою сліди і унеможливити погоню чеської армії і відділів безпеки.

Нога чотового Залізняка гоїлася, на щастя, дуже добре, так що за тиждень після поранення він уже міг маршувати цілком порядно.

На постоях мені доводилося ще солідніше студіювати карти, щоби вибрати по змозі найлегші для маршу терени. А одночасно вони мали бути безпечні. Було б гірше, якби знову довелося воювати. Від слабих харчів вояцтво знов досить охляло. Щоправда, морально трималось воно добре. По дорозі ми натрапили на великі плянтації тютюну. Це справило нам велику радість. Нарешті будемо мати курива до схочу! Сирі листки сохли вдень на сонці, а ввечорі, коли пеклась картопля, вони досушувались біля вогню.

Погода була досить гарна; вона уможливлювала нам добрі марші. Протягом ночі можна було зробити по кілометрів 20 до роги.

24 серпня 1947 року відділ прибув під село Артолец, недалеко міста Нове Бистрице. Звідси лишалось до чесько-австрійського кордону не більше, як 6 км.

Цього дня було холодно і падав дощ. Всі ми, за винятком тих, які виконували службу, поклалися спати, бо були сильно стомлені. Десь коло 12 год. я прокинувся і під враженням щойно пережитого сновиддя почав неспокійно ходити по лісовій стежечці, пригадуючи його образи. - Хлопці, до роботи! Нехай усі встають! Запаліть вогні, бо треба трохи погрітися. Моя рана докучає на холоді, а Залізнякова, думаю, непокоїть його ще дужче. З якоюсь новою вірою взялися повстанці виконувати накази. А я, Лагідний і Соколенко далі роздумували над тим, куди нам найкраще маршувати. Загадкою було, де проходить кордон між большевицькою і американською зонами. Треба було рахуватися з тим, що при нашій появі в большевицькій зоні совети кинуть на нас велику кількість війська, щоб нас розбити або принаймні відтиснути від кордону. З огляду на наш фізичний стан ми абсолютно не були б спроможні вертатися назад. Так чи інакше, але в большевицькій зоні ми не могли б довго вдержатися. - Отже нам треба по змозі якнайскорше пробратись до Баварії,- сказав я,- а там, треба вірити, нам невдовзі вдасться нав'язати зв'язок з Закордонним Представництвом УГВР - і все буде гаразд. - Друже командир,- запитали мене старшини - яким способом ви думаєте пройти в Баварію? Здається, що найкраще - сухою дорогою, бо на Дунаю вони зроблять застави. - Певно, що не підемо на Дунай - вже хоч би тому, що група Петі знає, що наш збірний пункт біля Вегшайду в Баварії. На цей пункт ми мусимо прийти обов'язково. Цікаво, чи щасливо вони ідуть. Вони повинні на нас чекати, бо менша група може рухатися швидше. Ми ще устійнили, що в Австрії треба буде

спершу відбитися якнайдалі від кордону і щойно потім показатися людям. Добре було б, якби нас на кордоні не помітили! Не пошкодило б навіть, коли б трохи дощ накрапав.

Коли стемніло, відділ був уже готовий до відмаршу. Повстанці "нашорошували вуха", бо це справді був кордон не абиякий. Вийшовши на край лісу, я оглянув у далековид передпілля. Потім тримаючи в руці карту і компас, наказав маршувати. Ввійшовши глибше в ліс, відділ обережно посувався вперед, тримаючись азимуту. За нашим розрахунком, ми мали перейти кордон між 2-ою і 2,30 ночі. І справді, точно о 2-ї год підійшла передня стежа і зголосила, що вже недалеко прикордонні стовпи. Я спинив відділ, дав наказ зробити розстрільну вліво і вправо і тихо йти далі. Накрапав дощик, що його ми так бажали. Пройшовши ще 40 метрів, ми досягли кордону.

Ми пройшли його лісовою смугою - так легко, що навіть самі собі не хотіли вірити. Перше село в Австрії було Граметлян. Ми обминули його і подалися на денний постій під село Айгарін. Тут знаходилися великі ліси, отже ми почувалися досить безпечно. 5 вересня 1947 р. ми квартирували біля міста Герунгс, положеного вже за 65 км від кордону. - А тепер, мої панове,- звернувся я до повстанців,- хто чується на силах добре "шпрехати" по-німецьки, хай іде до найближчого села і погугорить з австрійцями. Рівночасно треба докладно розпитати, де знаходиться кордон між зонами.

Соколенко, Залізник і ще кілька стрільців зголосилися на охотників і незабаром відійшли. Австрійці були заскочені нашою появою.

- Звідки ви так нагло з'явилися? - питали вони.- Ще так недавно наші часописи писали, що вас у Чехії зовсім розбито і що ви всі пішли в полон... - А вам не треба було вірити,- відповів Залізник.- Комуністична преса старається вас на кожному кроці обманути, а нас скомпромітувати.

- Та ми так і думали - говорили австрійці.

Австрійське населення поставилося до повстанців досить прихильно, добре поінформувало їх про стан большевицького війська, положення кордону і т. д.

Але вже наступного дня, випереджаючи нас, до міста Фрайштадт наїхало багато большевицького війська. Отже, щоби не потрапити в обкруження, нам треба було поспішати і якнайскорше перекинутись у Баварію.

8 вересня, квартируючи над містом Рорбах, ми дізналися, що і сюди вже наїхало чимало большевиків. А до кордону нам потрібно було іти ще дві ночі. Але, "натиснувши на ноги", ми вже вночі з 9 на 10 вересня 1947 року щасливо, без ніяких перешкод, перейшли біля Вегшайду кордон між Австрією і Баварією, опинившись в американській зоні останньої. Кожний з нас з полегшею відітхнув...

22. Кінець епопеї

На денному пості я скликав всіх старшин.

- Які ваші пляни? - спитав я їх "просто з моста".- Що ви робили б, якби вам довелося діяти самостійно? - Я вважаю,- відозвався бунч. Соколенко,- що в такому стані відділ абсолютно не може іти далі. Троє стрільців зовсім босі, маємо кількох хворих. Німці не схочуть нічого нам продати - це перше, а друге - всі фізично вичерпані. Скоро половина вояцтва буде без взуття, а грошей у мене залишилося мало.

- Ще мусите взяти під увагу,- додав к-р Лагідний, що ваша рана не зовсім загоєна, рана - к-ра Залізника - також. Я маю те саме - нога докучує, хоч загоїлась. А вже осінь. Одежі нема, все подерте, білля чортма, в кожного загніздилися воші.

Настала довга мовчанка. Все те, що сказали Соколенко і Лагідний, було святою правдою. Звичайно, добре було б зв'язатися з своїми; тоді я знав би, що нам робити. Я мав клички. Але поставала проблема одежі. Не можна було іти на розшуки в лахмітті. - Цікаво знати,- урвав я

мовчанку,- що з групами бул. Петі і чотового Батля? Петя вже повинен бути на умовленому місці. Перед вечором треба буде вибратися на збірний пункт, може, він уже там.

Ніхто не обізвався, старшини думали тяжку думу. Кожний зарослий, обсмалений вітрами, на обличчях - велике виснаження і втома. Поволі доходила до нас свідомість нового становища. Відпруження після безнастанних боїв, трудів і небезпек діяло, мов алкоголь. Вояцтво пленталося, мов п'яне. У втомлених очах можна було відчитувати тільки одне питання: "А що тепер? Що даліше?" Примкнувши очі, я теж передумував усі можливості розв'язки. Треба було рішатися. Вставши, я сказав до зібраних:

- Друзі старшини, я вирішив зголоситися з відділом в американських урядових чинників. До цього змушує стан, в якому ми опинились. Думаю, що наказ Командування УПА ми виконали гідно, чести вояка УПА ми ніде не сплямили. Ми чисті в обличчі воюючої України, яку залишили тільки на наказ. Вірю, що наші чинники не дадуть нам пропасти, хоч певен, що американці нас інтернують. Але своєю появою ми задокументуємо всьому світові все те, про що він мало знає. Ми, живі свідки, матимемо змогу спростувати всю брудну обмову. Зголошуся, не чекаючи зв'язку. На мою думку, так буде краще. Ми вийшли з території, зайнятої нашим ворогом, і перейшли на терен Німеччини. Тут немає вже нашого ворога і ми мусимо скласти зброю. Піде розголос, вістка про нас дійде і до наших чинників, і тоді вже напевно ми з ними пов'яжемось. Покищо забороняю щонебудь говорити стороннім людям, бо не знати, як воно в дійсності вийде і чи будемо разом. Всі нехай покликаються на мене, а я собі раду вже якось дам.

- Нам ще треба щось купити з'їсти. На наші групи, що йдуть окремо, чекати не будемо, бо довго на місці сидіти не можемо, тим більше, коли думаємо зголоситись в американців. Вони могли б подумати, що проти них щось задумаємо. Зрештою, коли групи прийдуть, то дізнаються, що ми вже прибули, і підуть за нашим слідом.

По закінченні наради я підійшов до роя Рубача і присів біля вояків. Повстанці, здавалось, чекали на мене. Видно було, що хотіли що-небудь дізнатися про даліше. Стр. Зозуля трохи не сміливо звернувся до мене першим.

- Я цікавий, друже командир, як ті американці виглядають і чи добрі з них вояки? Чи втікають під час бою, як всі інші?

Я мимоволі усміхнувся. Запит був продуманий хитро: на здогад буряків, щоб капусту дали.
- Чекай, пане-брате, скоро побачиш. Ти, мабуть, любиш, як утікають?

- А певно. Тоді добре на мушку брати.

- А сам любиш утікати?

- О, це вже ні! - заперечив Зозуля.- Я, друже командир, відколи у вашому відділі знаходжуся, ще не мав нагоди втікати,- крім того випадку на Словаччині, коли ви були поранені. Але я того за втікання не вважаю. То був "пляновий відступ". Мені захотілося пожартувати.

- Добре, Зозуля! Завтра ідемо десь над шосе і зробимо засідку на авта з американським військом. Здобувши авта, в'їдемо до першого-кращого міста, "наробимо смороду", а тоді в ліс. Згода? - Я знаю? - недовіжливо здвигнув плечима Зозуля.- Та чи не було б потім гірше для нас, бо (тут він хитро підморгнув) американці мають атомову бомбу, а що ми?

- Е, думаєш, що вони отак відразу скинуть на тебе атомову бомбу? - Як на японців ужили, то нас також можуть нею "гахнути",- засміявся Зозуля.- Наше щастя, що батюшка Сталін ще не має цього атома, а то він був би вже давно з нами "розщитався". Вже смеркалося. Я закликав до себе бул. Лозу і, давши йому карту, вислав його на умовлений пункт за бул. Петею і його групою. Віддаль до цього пункту від місця нашого постою дорівнювала приблизно 2 км.

Лоза повернувся за яких дві години. На жаль, прийшов сам і зголосив, що нікого не знайшов. Це мене занепокоїло, але що обити!

Коли вже зовсім стемніло, ми рушили в напрямі містечка Гавценберг. По дорозі зупинились, і я разом з бунч. Соколенком зайшов до одного млина, щоб купити трохи муки на "християнську" вечерю, бо жититися тільки картоплею - річ не весела. Наша поява налякала власника млина, він думав, що ми - большевики-прикордонники. Але по короткій розмові,

дизнавшись, хто ми такі, помітно заспокоївся. На мій запит, чи не може він продати нам 10 кг муки, він відповів згодою, але додав: "У нас далі карткова система, і більше, ніж 5 кг, я продати не можу". Я був задоволений і з цього, витяг гроші і поклав їх перед мірошником. Але він ніяк не хотів їх брати. Це мене здивувало.

- Цікава річ,- сказав я до бунчужного.- Перший раз зустрічаю німця, який відмовляється від грошей. - Справді цікаво,- відповів Соколенко,- але лишім гроші на столі і ходім. Ми подякували і подалися до відділу.

Пізніше ми довідалися, що відразу ж по нашому відході німець припав до телефону і зарепетував до Пассав, що в нього були большевицькі прикордонники чи якесь інше, в кожному разі йому незнане, військо. В Пассав наробили алярму, і розвідка ганяла цілу ніч, шукаючи за нами. А тим часом відділ, підійшовши на яких 3 км до села Унтер-Грісбах, заквартирував у лісі на горбочку, недалеко потоку. Повстанці запалили вогні, біля яких почали весело увихатись наші кухарі. - Сьогодні в нас празник, друзяки! - говорив усміхнений кухар Редька - відразу пізнати, що в Америку попали - маємо клюски на вечерю! Хоч мало, але на перший раз, щоб не переїстися, цілком вистачить. В руці Редька тримав свій ополоник, якого він пильно беріг, а коли мусів з ним на якийсь час розлучитись, то довіряв його опіці свого заступника.

- Ти, пане-брате, не базікай багато,- вдавано гостро за говорив кулеметник Крук,- а давай швидше їсти, бо вже слинка тече.

По вечері я зробив збірку відділу. Який малий його чисельний стан, коли порівняти з кількістю, яка вийшла з дому! Правда, ще десь ідуть дві групи, але все таки наші ряди досить поважно прорідли.

Наша повстанська епопея кінчалась. Ще день-два, і ми мали опинитися в цілком новій для нас обстановці. Яка доля чекає на нас? Треба було щось воякам сказати. Але що саме? Що перестанемо бути вояками УПА? Пробувати зобразити наше майбутнє було не варто, бо я сам його не знав. І я сказав:

- Друзі-вояки! Завтра зголошуємося в американської військової влади. Як це буде виглядати - мені сказати тяжко. Подякуємо Всевишньому за успішність зробленого нами рейду і віддамо останній салют нашим товаришам, яким не судилося дійти сюди разом з нами. Після цього підійдемо ближче під гостинець. Вранці треба буде помитись і взагалі привести себе бо порядку. Також і зброю. Де б ви не були, ви маєте поводитись як вояки-повстанці. Щодо решти зорієнтуєтесь самі. До молитви!

- Отче наш, іже єси...- почали півголосно промовляти повстанці.

- Боже великий, Творче всесильний...- загриміло потім з усіх грудей. З кожним словом могутніла пісня і неслась до стіп Всевишнього з благанням, щоб Він "на нашу рідну землю споглянув", де "люд у неволі", де "навіть молитись ворог не дасть". На ту землю, яка купається у крові, яка в жертві віддає своїх найкращих синів, щоби здійснились Його заповіді... В хатах, які були біля лісу, почали блимати світла. На не далекій дорозі замерехтіло кілька роверових світел. Вони наближались до нас, потім погасли. Здавалося, що вся околиця насторожилась і наслухала чужої і неznаної їй пісні - молитви.

"...дай Україні силу і славу, волю і власть!"

Спів урвався.

Але голоси в долині все ще кричали: "Силу і славу, волю і власть!" Потім луна почала віддалятися, затихати - і згасла в далині...

**КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (більшовиків) УКРАЇНИ СТАНІСЛАВСЬКИЙ
ОБЛАСНИЙ КОМІТЕТ Сов. секретно СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТА
КП(б)У тов. МЕЛЬНИКОВУ Л. Г. ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА**

В дополнение к моему сообщению по телефону 24-го июня 1950 года, докладываю Вам о принятых мерах розыска и ликвидации парашютистов сброшенных иностранным самолетом 31-го мая 1950 года вблизи села Танява, Болеховского района, Станиславской области. Для

розыска и ликвидации парашютистов была выделена группа более опытных работников Станиславского и Дрогобычского Областных Управлений МГБ при координации действий двух работников Министерства Госбезопасности УССР.

Этой группой оперативными мероприятиями были выявлены не посредственно соприкасающиеся с парашютистами такие лица: пас тух Кедык - житель села Танява, Болеховского района, охотник Макота и его сын - жители города Болехова и Бучек Екатерина - жительница села Кривец, Скольского района, Дрогобычской области. Разработкой этих лиц было установлено, что все они поддержи вали связь с ОУН, лично встречались с парашютистами и оказывали им помощь, а именно:

Пастух Кедык первым 31-го мая с. г. увидел двух парашютистов и одному из них раненному предоставил укрытие, а 3-го июня с. г. связал их с станичным ОУН села Танява - Федунив. Бучек Екатерина - связалась с парашютистами 2-го июня 1950 г. и до дня ее задержания (19 июня с. г.) выходила к ним на явки, обеспечивала продуктами питания и медикаментами. Охотник Макота - житель города Болехова встретил двух парашютистов 2-го июня 1950 года в лесном массиве вблизи города Болехов, установив с ним связь, обеспечивал их продуктами и медикаментами до 2-го июля с. г., за что получил от парашютиста ручные часы. Подвергнутые допросу вышеуказанные и другие лица назвали места своих встреч с парашютистами в лесном массиве расположен ном в треугольнике населенных пунктов Болехов - Моршин - Танява.

В своих показаниях - Кедык, Бучек, Макота и др. подробно описали приметы двух парашютистов, их одежду и оружие. Они показали, что один из парашютистов - низкого роста, возрастом 30- 35 лет, волосы рыжие, лицо широкое, губы толстые. Этот парашютист самостоятельно ходить не мог, так как он во время приземления попал на дерево и получил травму ноги, вследствие чего все время находился в шалаше лесного массива и лечился. Второй парашютист - среднего роста, волосы длинные слегка волнистые, лицо продолговатое. Этот парашютист все время находился возле раненного парашютиста, которого охранял, лечил, пере носил с одного места на другое и называл его "друзе командир". Эти данные перекрывались маршрутной агентурой МГБ. Для ликвидации вышеуказанных парашютистов был разработан план чекистско-войсковой операции, которая была начата 7-го июля с. г. В ходе операции того же дня убито два парашютиста (фотокарточки №№ 1-2 и описание к ним - прилагаю).

По показаниям арестованных ранее лично встречавшихся с этими парашютистами и наличие нового вооружения у них американского происхождения, а также личных вещей английского и американского образца, наличие иностранной валюты и других не вызывает никакого сомнения, что это те самые парашютисты, которые были сброшены иностранным самолетом 31-го мая 1950 года в районе населенного пункта - села Танява, Болеховского района, Станиславской области.

Вместе с парашютистами убит руководитель Стрыйского районного "провода" ОУН бандглаварь по кличке "Лев" (фотокарточку № 3 прилагаю) и захвачен живым его заместитель по кличке "Кру тий" по фамилии Кравец, которые в момент чекистско-войсковой операции находились у парашютистов на связи.

Как установлено, "Лев" и "Крутий" организовывали связи парашютистам в руководящий центр ОУН.

На предварительном допросе "Крутий" рассказал, что четыре парашютиста прибыли в западные области Украины из американской оккупационной зоны Германии, с целью установить связь с членом центрального "провода" ОУН - Шухевичем и что кроме этих двух убитых (которые им опознаны), еще два парашютиста с местным бандитом по кличке "Полтавец" направились на связь с руководителем окружного "провода" ОУН имея ввиду, что через окружного проводника они доберутся до "Шухевича".

Операция по ликвидации оставшихся двух парашютистов продолжается. Прилагаю дополнительные фотоснимки-вооружения, одежды и других вещей изъятых у убитых парашютистов (фотокарточки №№ 4-11).

Секретарь Станиславского обкома КП(б)У
(М. Слонь)

Примітки 1 Лапайдух - санітар. 2 Чир - страва з вареного борошна 3 СНБ - Сбор Народні Безпечності; за аналогією до советських відносин - військо чеського НКВД. 4 Пепіки - зневажлива назва для чехів.

Ігор Маршалок

Змаг до волі

Післяслово

Змаг до волі

Чи не кожне село на Західній Україні мало своїх героїв, які поклали своє життя за волю України. Маємо знати про них.

У мальовничому селі Сороки-Львівські, що на Львівщині, 21 листопада 1921 року у простій, але інтелегентній і побожній сім'ї Івана Дуди народився син Михайло. Заслужити пошану односельчан не легко, але чесність, мужність, відвага, відданість нації,- якраз ті риси характеру, які принесли йому славу і визнання.

Від раннього дитячого віку звик Михась не марнувати даремно час. Уже в місцевій народній школі, відзначався здібностями і наполегливістю, дуже старанно й послідовно займався самоосвітою. Завдяки тому набув різнобічні знання з історії, географії і літератури. Найбільше захоплювався військовими формуваннями княжих і козацьких часів України, а з новітньої доби - бойовими діями армії УНР і ЗУНР. Ідеалами воїнів - борців за національну незалежність - були для нього українські січові стрільці.

Усією душею молодий юнак тягнувся до Організації Українських Націоналістів, яка з першого року її існування мала своїх членів у селі. Ставши членом ОУН, діє ще активніше, гуртує навколо себе однодумців. Сороки-Львівські на той час стають селом високої національної свідомості. Ідеями національно-визвольної боротьби тут жили усі - від школяра до пароха місцевої церкви Лукашевича. Глибоко поважали за це моїх односельчан мешканці навколишніх сіл, хоча і в них ніколи не бракувало патріотів, готових пожертвувати свою працю, майно і навіть життя за волю України. Вчасно поєднував Михайло Дуда життя і працю з найпослідовнішою і найрішучішою силою духу у боротьбі за повалення чужинецьких окупаційних режимів на його Батьківщині. За свідченнями сестри Дуди Михайла - (Громенко) пані Марії дізнаємося, що він особисто знав Степана Бандеру, який навчався у Дублянах і час від часу бував у селі.

Окупувавши Західну Україну, російські більшовики ще за попадливіше, ніж поляки, взялися зганяти злість за свої по разки після початку Другої світової на національне свідомих українцях. На жаль, відомості про початковий період перебування Михайла Дуди у збройних відділах українських повстанців не відомі, але як подає дослідник і автор Петро Содоль у книзі "Українська повстанча Армія 1943-49": вже на початку 1939 року Михайло Дуда переходить на Захід бере активну участь у військових вишколах, які на той час організували ОУН на еміграції. З легіоном "Ролянд" Громенко повертається в рідний Львів. Після відомих подій 30 червня 1941 року, відомості про "Громенка" відсутні.

Закерзоння

Не ставлю перед собою завдання розповідати про бойові дії УПА на теренах Польщі, бо про це написано і у "Літописах УПА", і у спогадах Юрія Борця, і самого Михайла Дуди (Громенка). Водночас переконаний, що ще чимало людей не знають, що таке Закерзоння. Як подає "Енциклопедія Українознавства" т. 3 стр. 494, "Керзонова лінія" - умовна назва лінії, яку провів у 1920 році міністр закордонних справ Великобританії Д. Керзон (звідси назва - "Керзонова лінія"). Вона пролягла по річці Сян і Буг. Згодом польський генерал Галлер, привів свою армію з Франції і переміг нашу Українську Галицьку Армію. Внаслідок переговорів між більшовицькою Росією і Польщею споконвічні українські землі стали польськими, а кордон проліг аж по річці Збруч.

Після Другої світової війни Сталін, Рузвельт і Черчіль почали ділити світ. Польщі дісталися українські землі, до яких входили Лемківщина, Перемишльщина, Ярославщина, Любачівщина, Холмщина та так що її східний кордон проходив по колишній т. зв. лінії Керзова. "Операція Вісла" робить нестерпним життя українців на їх землях, а це приблизно 19 500 кв. км з населенням понад мільйон, їх змушують залишити господарку і перебиратися на схід. Поляки, які агресивно були настроєні проти українців, силою виганяють їх з сіл, застосовуючи зброю. Весною 1945 року закінчилася війна, але не закінчилися страждання українців. Восени почалося масове виселення, почалася нова боротьба - боротьба на життя і смерть. У своїй книзі Юрій Борець "УПА у вирі боротьби" пише: "Українців із села Павлокоми зігнали до церкви, обставили її скорострілами, а потім зачинили двері й живцем спалили близько 350 осіб..." Чи могло спокійно дивитися на це командування УПА? Звісно, що ні. В доволі короткий термін кілька відділів УПА розкватировано на Закерзонні для оборони життя українців. Незважаючи на брак харчів (у 1946 році на Закерзонні майже не було українських сіл), командування УПА залишалося на тих теренах і наганяло страх, як на поляків, так і на більшовиків. Польща, Чехословаччина і Москва укладають 7 квітня 1947 року пакт трьох - так званий трикутник смерті, для повного знищення УПА.

Стан відділів УПА, без належного харчування, без своїх рідних був украй пригнічений. Щоденні бої виснажували вояків. В наказі Головної Команди УПА говорилося: "...Іти до вільного світу і роз'яснювати про боротьбу УПА і злочини комуни". Проти сотні Громенка, за польськими даними, воювали 8-а піхотна дивізія, частина 9-ї піхотної дивізії та 1-а дивізія Корпусу внутрішньої безпеки. Але незважаючи на затяжні бої, сотня Громенка дуже конспіративне посувалась на захід. Майже щоденно сотенний нагадував всім вимогу поводитись в рейді культурно і не затінити своєю поведінкою імені України та УПА. Опівночі 17 червня 1947 році сотня Громенка залишила терени Закерзоння і вийшла на кордон із Словаччиною. Далі була дорога на Захід, описана в автобіографічній книжці Михайла Дуди (Громенка) "У Великому Рейді". Славний командир Громенко разом з побратимами вийшов переможцем у нерівних боях, прорвався на Захід, щоб повідомити світові про збройну боротьбу вояків УПА проти загарбників.

В Німеччині

Після 99 днів маршу, подолавши тисячі кілометрів, сотня зупинилась в Західній Німеччині. З усієї сотні дійшло - 60 вояків. Всього із Закерзоння пробралось близько 350. Згодом вони розбрелися по різних країнах світу. Тільки не полишав думки про свій край сотенний Громенко. Після зустрічі з американцями воїнам УПА було запропоновано пройти медичне обстеження. Багатьом довелося злягти у американський шпиталь. Серед тих, кому необхідно було підлікуватися, був і Громенко. Йому необхідно було залікувати п'яте поранення. Вже у шпиталі Громенко міг зібратися з думками, осмислити, як вдалося пройти тисячі кілометрів, не маючи вістки від Проводу УПА.

В лікарні Громенко отримує подяку від Проводу ОУН і особисто провідника С. Бандери за успішний рейд.

УПА продовжує боротьбу. З діаспори на рідні терени направляються зв'язкові різними шляхами навіть при допомозі англійських та американських літаків. Багато героїв намагалися дістатися краю, встановити зв'язки. Багато загинуло героїчною смертю. Спитаєте чому? Бо вже тоді Москва належно оцінила діяльність УПА. І не секрет, що Сталін будь що намагався знищити тих, хто боровся проти більшовицької людиноненависницької системи.

Не дивно, що допомогти нашій УПА на тому повоєнному етапі боротьби виявили бажання західні розвідки, зокрема англійська, їхній провідний розвідник - Кім Філбі організував перевезення літаками упівців в Україну. Але на той час Філбі вже працював на Москву. Ця співпраця світових розвідок з КДБ спричинила багато жертв і, як стверджує колишній шеф служби безпеки ОУН Степан Мудрик, вже з 1946 року КДБ робить спроби впровадити свого агента у Провід УПА. Скажімо, не важко пояснити те, що 31 травня 1950 року командир Громенко летить на зустріч з Тарасом Чупринкою, коли Шухевич загинув 5 березня 1950 року. Погортавши документи Львівських архівів, зрозумів: про Громенка я тут нічого не знайду. Тоді я вдався за допомогою до пана Василя Кука.

При розмові з паном Куком дізнався, що в архіві комуністичної партії є справа, яка так і називається: "Справа парашутистів". Незважаючи на певні незручності, пан Василь до поміг мені з архівами і вже незабаром на моєму письмовому столі лежала ксерокопія доповідної записки під грифом "Со вершенно секретно", секретаря Станіславського (Івано-Франківського) обкому КП(б)У Слоня, товаришу ЦК(б)У, Мельникову.

В доповідній записці, яка нараховувала 16 сторінок машинопису, головний комуніст Станіславщини доповідає і дає звіт про ліквідацію парашутистів, скинутих закордонними літаками 31 травня 1950 року поблизу села Танява Болехівського району Станіславської (Івано-Франківської) області.

При розмові із сестрою Громенка Євгенією зійшлися на думці, що необхідно їхати на Болехівщину і дізнатися в тих, хто ще залишився живим, "як все було?" Мальовниче карпатське село Танява жило повсякденним життям. Жителі Таняви добре пам'ятають, як все було. Є в місцевій школі людина, яка вирішила зібрати матеріал про парашутистів - це Рибальченко Петро. Розмовляючи з Петром Григоровичем, дізнався, що живе в селі громадянин Кедик, який першим вийшов на парашутистів. Він, зокрема, розповів: це була неділя. У селі - весілля. Десь близько третьої години ночі мотори літака приглушили веселі мелодії цимбал. І багато односельчан бачило, як один за одним четверо парашутистів плавно спускалися і ховалися за верхівки сосен. Але ніхто не наважувався піти туди. По-перше, були випадки, коли кегебісти переодягалися під упівців, представляючись і мотивуючи, що мають встановити контакт з краєм. Входили в довір'я зв'язкових, а згодом було знищено не одного повстанця. По-друге, станичний брав на себе відповідальність за доглядом тих людей, які прибували на його терени.

Далі пан Кедик розповів, що найбільше контактували з парашутистами батько і син Макоти із Болехова, а також Катерина Бучек із хутора Криве Сколівського району. Вони допомогли їм схритися, доставляли ліки, харчі. При розмові із Катериною Бучек, яка проживає тепер в Болехові, дізнався, що один із парашутистів мав зламану ногу. Це якраз був Громенко. Колеги по зброї називали його "Друже командир".

Для розшуку і ліквідації парашутистів була виділена добре озброєна і обізнана група працівників Станіславського і Дрогобицького управління МДБ при координації дій двох працівників міністерства Держбезпеки УРСР. Тому парашутистам і зв'язковим доводилося, майже щоденно, змінювати місце дислокації. І хто зна, як би склалася ситуація, коли б не зрада. Більше місяця парашутистам вдавалося уникати зустрічей з кегебістами, але якраз 7 липня 1950-го року на Івана вони були оточені. Відбиваючись до останнього набою, командир Громенко покінчив з життям. Так вчинили і його побратими.

Ігор Маршалок, племінник славного сотенного Михайла Громенка.